

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота
Освітній ступінь – магістр

На тему: «“Переосмислюючи нещодавнє минуле”: НДР у німецьких
політичних дискусіях і кінематографі 1990-х–2000-х рр.»

Виконала: студентка 2-го року навчання,
Спеціальності
032 Історія та археологія
Освітньо-наукової програми «Історія»
Ємцова Дар'я Сергіївна

Науковий керівник Бетлій О.В.,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент Гайдай О. Ю.
Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____

Секретар ЕК _____
« _____ » _____ 2020 р.

Київ -2020

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Східна Німеччина після об'єднання: від ейфорії до остальгії.....	9
1.1. Специфіка об'єднання Німеччини	9
1.1.1. Політичне об'єднання і проблема люстрації.....	10
1.1.2. Економічна інтеграція як можлива колонізація	12
1.1.3. Соціально-культурне розмежування: нова самоідентифікація східних німців...17	
1.2. Пригадування НДР: феномен остальгії	22
Розділ 2. Як пам'ятати НДР: дискусії парламентських дослідницьких комісій	31
2.1. Перша комісія «Опрацювання історії та наслідків диктатури СЄПН» 1992-1994 років.....	31
2.2. Друга комісія Enquete як продовження роботи над минулим НДР	42
2.3. Комісія Мартіна Заброва 2005-2006 рр. та формування офіційної політики пам'яті щодо НДР.	49
Розділ 3. Гудбай, НДР! Східнонімецький досвід у сюжетах німецького кіно	58
3.1. НДР в німецькому кінематографі 1990-х років: між трагічним та смішним.	59
3.1.1. Західнонімецький погляд на НДР крізь призму «Нової німецької комедії»	62
3.1.2. Східнонімецькі режисери про державу, що зникла	66
3.2. Відхід від «Нової німецької комедії». «Кіно незгодних» як спосіб критичного погляду на НДР	73
Висновки	90
Список використаних джерел і літератури	94
Додатки.....	106

Вступ

Дослідження пам'яті про Німецьку Демократичну Республіку після об'єднання Німеччини досі продовжує цікавити західні академічні кола. Натомість, можна сміливо констатувати, що дана тема залишається поза увагою української наукової спільноти. Існування зацікавленості у дослідженні репрезентацій НДР у Німеччині після об'єднання можна пов'язати з існуванням такого явища, як остальгія. У широкому контексті воно несло у собі переорієнтації серед східних німців на НДР та новий погляд на Східну Німеччину крізь призму повсякдення. Однак, як не парадоксально, чим більше дослідники фокусувалися на вивченні даного явища, особливо на прикладі кіно, тим більше варіацій для його визначення з'являлося, і тим складніше було зрозуміти, чим насправді воно було. Разом з тим, дослідження дискусій щодо НДР у політичних дебатах представлені меншою кількістю робіт. Розвідки, які би включали аналіз переосмислення НДР як в політичних дебатах, так і в кінематографі практично не представлені.

На наше переконання, дослідження пам'яті про НДР на основі офіційних дискусій окремо від кіно і навпаки — породжують викривлене бачення дебатів щодо історії НДР в об'єднаній Німеччині. У нашому дослідженні ми плануємо дослідити взаємопов'язаність двох дискусійних площин (політичне обговорення та кіно), що надасть можливість ширше розглянути переосмислення минулого, яке відбувалося в Німеччині. Водночас, дослідження пам'яті про НДР на двох рівнях — політичному та культурному — впродовж двох десятиліть після об'єднання допоможе прослідкувати зміни в сприйнятті НДР.

Об'єктом дослідження є зображення соціалістичного минулого Східної Німеччини в різних дискусійних колах.

Предметом дослідження є німецькі політичні дискусії та кінематограф, на основі аналізу яких можна продемонструвати, як формувалося та змінювалося ставлення до НДР протягом досліджуваного періоду.

Метою роботи є дослідити сприйняття НДР протягом 1990-2000-х років у політичних дискусіях та кінематографі. Для виконання цієї мети нами поставлено такі *дослідницькі завдання*:

- оглянути перетворення, яких зазнала Східна Німеччина та її населення у політичній, економічній та соціальній сферах після об'єднання; висвітлити, як ці перетворення впливали на східнонімецьку самосвідомість та ставлення до недавнього минулого;
- дослідити, як визначалося ставлення до минулого НДР в політичних дискусіях, що велися під час засідань дослідницьких комісій;
- проаналізувати трансформації образів соціалістичної Німеччини в кінематографі впродовж перших двох десятиліть після об'єднання.

Застосований *методологічний інструментарій* складається із загальнонаукових методів аналізу і синтезу та критичного аналізу джерел, сюжетного та візуального аналізу кінофільмів. При написанні роботи використано напрацювання студій пам'яті, культурної та політичної історії. Зокрема, ми послуговувалися концепціями Яна Ассмана, німецького єгиптолога, який розрізняв комунікативну та культурну пам'ять, яким властиво подеколи перебувати у конфлікті¹. На нашу думку, використання даної концепції є важливим для нашого дослідження, оскільки на теоретичному рівні дозволяє зрозуміти конфлікт пам'яті про НДР, який мав місце в Німеччині досліджуваного періоду.

Хронологічні межі охоплюють період перших двох десятиліть після об'єднання Східної та Західної Німеччини. Нижня хронологічна межа представлена початком 1990-х років, коли до нещодавнього минулого почали звертатися як під час політичних дебатів, так і в кінематографі. Верхня хронологічна межа представлена другою половиною 2000-х років, і обґрунтована зміною у сприйнятті НДР. В офіційному обговоренні у цей час

¹ Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. — Москва, 2004.

починають вестися дискусії щодо необхідності залучення повсякдення до представлення НДР. У цей самий час в кінематографі помітне «повернення» до першопочаткових образів, які домінували в східнонімецькому кінематографі на початку 1990-х років.

Джерельну базу можна умовно поділити на два типи: текстові джерела та візуальні джерела. До першого типу джерел належать опубліковані звіти діяльності дослідницької комісії «Опрацювання історії та наслідків диктатури СЄПН», яка діяла з 1992 по 1994 роки, та другої комісії під назвою «Подолання наслідків диктатури СЄПН у процесі єднання Німеччини», що засідала в період з 1995 по 1998 роки. Ще одне джерело — це опублікований протокол дебатів комісії під головуванням німецького історика Мартіна Заброва (2005 - 2006 р.), що засвідчив спробу проведення ревізії офіційного погляду на НДР. Опрацьована нами оновлена Федеральна концепція 2008 року закріпила НДР в німецькій офіційній меморіальній культурі. Разом з тим, дані документи є цінним джерелом для нашого дослідження, оскільки дають нам можливість дослідити сприйняття НДР офіційними політичними колами та прослідкувати трансформацію образу соціалістичної Німеччини в політичних дебатах впродовж перших двох десятиліть після об'єднання.

Важливою групою джерел для нашого дослідження є інтерв'ю, які можна поділити на текстові та відеоінтерв'ю. У роботі ми використовували інтерв'ю, які були проведені як з членами парламентської комісії Enquete, так і з режисерами, чиї фільми ми залучали для дослідження. Даний тип джерел дає змогу реконструювати контекст, у якому відбувалося або обговорення НДР при діяльності комісій, або був знятий фільм, а також отримати оцінку даного періоду учасником інтерв'ю.

Одним з основних типів джерел у нашому дослідженні є кінофільми. Нами було оглянуто та проаналізовано 10 кінострічок, які були випущені у період з кінця 1980-х років до другої половини 2000-х років, що дає уявлення про те, як трансформувався погляд на НДР у німецькому кінематографі в

даний період. При виборі фільмів ми надавали перевагу кінострічкам, які користувалися популярністю серед глядачів у досліджуваний період. На нашу думку, такий критерій надасть змогу проаналізувати, які образи НДР залишалися актуальними серед глядачів у цей час.

Історіографію, яку ми використовували у дослідженні, можна умовно поділити на дві групи: теоретичні напрацювання та історіографія проблеми.

До першої групи можна віднести напрацювання німецької дослідниці Аляйди Асман, яка зробила значний внесок у дослідження студій пам'яті. У нашому дослідженні ми послуговувалися такими її монографіями як «*Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur: Eine Intervention*» та «*Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика*»². Важливими є також праці німецького історика Г. Вельцера³, оскільки він у своїх дослідженнях приділяв увагу трансформаціям індивідуальної пам'яті. Розвідки російських дослідниць Світлани Бойм⁴ та Катерини Калініної⁵ також можна залучити до першої групи. Їхні напрацювання дають можливість розглянути ностальгію як феномен та класифікувати її за видами. До теоретичних робіт можна також зарахувати монографію Марні Хьюз-Уорингтон «*History Goes to the Movies*»⁶. Оскільки у своїй праці вона присвятила значну увагу труднощам «діалогу» між історією та кіно. Не можна

² Assmann A. *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur: Eine Intervention*. — München, 2013; Ассман А. *Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика*. — Москва, 2014.

³ Welzer H. Familiengedächtnis. Zum Verhältnis von familialer Tradierung und Aufklärung über Geschichte // *Jahrbuch für Pädagogik*. — 2003. — № 1. — S. 155-171; Вельцер Х. История, память и современность прошлого / Пер. с нем. К. Левинсон // *Неприкосновенный запас*. — 2005. — № 2

⁴ Бойм С. Будущее ностальгии / Пер с англ А. Захаров // *Неприкосновенный запас*. — 2013. — № 3

⁵ Kalinina E. What Do We Talk About When We Talk About Media and Nostalgia? // *Medien & Zeit – Kommunikation in Vergangenheit und Gegenwart*. — 2016. — № 4. — P. 6-15

⁶ Warrington M. *History Goes to the Movies. Studying history on film*. — London, 2007.

ігнорувати і дослідницьку спадщину Роберта Розенстоуна⁷, якого можна вважати одним з апологетів використання кіно для вивчення історії.

До другої групи належать також дослідницькі роботи, в яких було проаналізовано, як НДР розглядали в політичних колах або кінематографі. Обговорення минулого НДР під час засідань комісій та зміни в меморіальному ландшафті були висвітлені у працях Е. Бітті, К. Руднік, М. Хорольської, Р. Гюшль⁸. Дослідницький доробок Б. Гука, Д. Берган, Д. Бердаль, Н. Ходжина⁹. спрямований на дослідження репрезентацій НДР в німецькому кінематографі. Примітно, що більшість дослідників концентрувалися саме на проявах остальгії в німецькому кіно.

Окремо варто приділити увагу монографії Пола Кука¹⁰, оскільки в ній автор, подібно до нашого дослідження, намагається проаналізувати бачення НДР в політичних дебатах (засідання двох комісій Enquete) та німецькому кінематографі. Щоправда, автор для аналізу репрезентацій НДР в кіно залучає переважно кінострічки кінця 1990-х початку 2000-х років, що, на нашу думку, створює хибне уявлення стосовно поступової трансформації сприйняття НДР в кіно. До того ж, робота Кука вийшла 2005 року, і не бере до уваги ті зміни,

⁷ *Rosenstone R. Reflections on What the Filmmaker Historian Does (to History) // Film, History and Memory / Ed. J. Carlsten, F. McGarry. — London, 2015. — P.183-197.*

⁸ *Beattie A. Playing Politics with History: The Bundestag Inquiries into East Germany. — New York, 2008; Rudnick C. Die andere Hälfte der Erinnerung. Die DDR in der deutschen Geschichtspolitik nach 1989. — Bielefeld: Transcript, 2011; Хорольская М. Преодоление прошлого и переосмысление истории ГДР в современной Германии // Россия и современный мир. — 2019. — №1. — С.133-147; Göschl R. DDR-Alltag im Museum: Geschichtskulturelle Diskurse, Funktionen und Fallbeispiele im vereinten Deutschland. — Berlin, 2019;*

⁹ *Gook B. Divided Subjects, Invisible Borders: Re-Unified Germany after 1989. — London, 2015; Gook B. Really-Existing Nostalgia? Remembering East Germany in Film // Traffic. — 2008. — № 10. — P. 123-141; Berghahn D. East German cinema after unification // German cinema: since unification / Ed. D. Clarke. — London, 2006. — P. 79-104; Berdahl D. «Go, Trabi, Go!»: Reflections on a Car and Its Symbolization over Time // Anthropology & Humanism. — 2008. — № 2. — P. 131-141; Berdahl D. «(N)Ostalgie» for the present: Memory, longing, and East German things / Ethnos. — 1999. — № 2. — P. 192-211; Hodgins N. Screening the Stasi: the politics of representation in post unification film // The GDR Remembered: Representations of the East German State since 1989 / Ed. N. Hodgins, C. Pearce. — Rochester, 2011. — P. 69-94;*

¹⁰ *Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005.*

які відбулись в кіно та офіційному обговоренні із середини 2000-х років. Не можна оминати увагою роботу Томаса Абе¹¹, німецького соціолога, який широко досліджував феномен остальгії та його прояви кінця 1990-х початку 2000-х років. З-поміж інших праць необхідно виділити науковий доробок британської дослідниці Мері Фулбрук¹², яка є фахівцем з історії Німецької Демократичної Республіки. У своїх дослідженнях, які написані в рамках соціальної історії, історикиня досліджувала сприйняття НДР східними німцями. Фулбрук показала, що часовий проміжок, в якому народилися громадяни НДР, впливав на подальше суб'єктивне сприйняття даної країни в об'єднаній Німеччині. Її напрацювання були нами використані при розгляді остальгії та аналізі кінематографу.

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури та шістьох додатків. Перший розділ присвячено політичним, соціальним та культурним трансформаціям після об'єднання Німеччини та формуванню феномену остальгія. На прикладі діяльності парламентських дослідницьких комісій щодо історії НДР у другому розділі аналізуються політичні дискусії про нещодавнє східнонімецьке минуле. У третьому розділі йдеться про репрезентації Східної Німеччини в німецькому кінематографі досліджуваного періоду.

¹¹ Абе Т. Остальгия. Опыт восточных немцев после объединения Германии. — Москва, 2017

¹² Fulbrook M. The People's State: East German Society from Hitler to Honecker. — New Haven, 2008; Fulbrook M. Kein ganz normales DDR-Leben // Deutschlandfunk. — 2019. — 26 травня / Електронний ресурс: https://www.deutschlandfunk.de/generationen-diktatur-und-alltag-kein-ganz-normales-ddr.1184.de.html?dram:article_id=445259, відвідано 20.02.2020.

Розділ 1. Східна Німеччина після об'єднання: від ейфорії до остальгії

1.1. Специфіка об'єднання Німеччини

Мирна революція 1989 року була символом демократичного прориву та «повалення постсталінської керуючої партії»¹³. Новий уряд мав реформувати державу, що економічно відставала від країн Заходу, особливо від своєї сусідки — Західної Німеччини. На хвилі загальної ейфорії лозунг «Ми — народ» (нім. *Wir sind das Volk*) з явною вимогою соціально-економічних реформ, змінилися на «Ми — один народ» (нім. *Wir sind ein Volk*), що демонстрував бажання возз'єднання з ФРН¹⁴. Зміни 1989-1990 років ознаменувалися поваленням муру та спільним західно-східним святкуванням об'єднання (нім. *die Wiedervereinigung*) роз'єднаної протягом 45 років Німеччини (див. додаток 1).

В офіційному наративі об'єднання Німеччини постає пам'ятною і великою подією. Аляйда Ассман зазначала, що щаслива дата 1989 мала вагоме значення для історії Німеччини, оскільки вона перекривала іншу дату — 1945 рік¹⁵. Разом з тим, процес об'єднання Німеччини не був легким та спокійним. Після ґрунтовних перетворень у соціальній, політичній та економічній сферах, більшість східних німців почали апелювати до свого досвіду життя в НДР. З другої половини 1990-х років у Німеччині навіть зародився такий феномен як остальгія, який зазвичай ототожнюють з ностальгією за НДР.

Нижче ми пропонуємо зосередитися на тому, яких змін та трансформацій зазнала Східна Німеччина після об'єднання, акцентуючи увагу на найбільш неоднозначних моментах. Окремим питанням для розгляду виноситься явище остальгії, яке і досі в об'єднаній Німеччині є причиною гострих дискусій.

¹³ Gook B. *Divided Subjects, Invisible Borders: Re-Unified Germany after 1989*. — London, 2015. — P. 25.

¹⁴ Трохименко О. Вплив розколу та об'єднання Німеччини на етнонаціональну ідентичність німців // *Гілея: науковий вісник*. — 2015. — № 97. — С. 134.

¹⁵ Assmann A. *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur: Eine Intervention*. — München, 2013. — S.118.

1.1.1. Політичне об'єднання і проблема люстрації

Попри те, що 3 жовтня 1990 року заведено вважати в Німеччині днем об'єднання, з правової точки зору, тоді відбулося приєднання НДР до Основного закону ФРН. Було дві можливості реалізації об'єднання: за статтею 23 та 146 Основного закону ФРН, які діяли від 1949 року. Стаття 23 забезпечувала поширення Основного закону на 12 земель Західної Німеччини, та в інших частинах країни у випадку їх приєднання. Стаття 146, своєю чергою, закріплювала можливість зміни конституції в результаті створення нової країни¹⁶. У випадку об'єднання за статтею 146, в східній і західній частинах Німеччини мало відбутися всенародне голосування, і створення нової конституції. Однак, 1990 року відбулося об'єднання за статтею 23, за якою Основний закон ФРН набрав чинності на території НДР. Вольфганг Шойбле, представник Християнсько-демократичного союзу (ХДС), відповідальний за процес об'єднання в 1990 році, наголошував на тому, що відбувається процес приєднання НДР до ФРН, а не об'єднання. «Ми не бажаємо бездумно ігнорувати ваших побажань, але ми не бачимо об'єднання двох рівних держав»¹⁷.

Наприкінці 1991 року сталась ще одна вагома зміна для східних німців — був прийнятий закон про документи Міністерства держбезпеки НДР (скорочено — Штазі). Новий закон передбачав доступ пересічних громадян до персональних дос'є задля отримання від уряду об'єднаної Німеччини матеріальних компенсацій. З іншого боку, кожен колишній громадянин НДР, який бажав обіймати держпосаду, мусив пройти перевірку на співпрацю з

¹⁶ *Münch U.* 1990: Grundgesetz oder neue Verfassung? // Bundeszentrale für politische Bildung. — 2018. — 1 жовтня / Електронний ресурс <https://www.bpb.de/geschichte/deutsche-einheit/deutsche-teilung-deutsche-einheit/43813/die-frage-nach-der-verfassung>, відвідано 14.04.2020

¹⁷ Цит. за: *Cook P.* Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 4.

колишнім режимом. Це робилося для того, щоб, по-перше, провести «очищення» державного апарату від поборників колишнього режиму; і по-друге, продемонструвати, що об'єднана Німеччина будується на засадах правової, конституційної держави (*der Rechtsstaat*).

Однак практика реалізації люстраційного процесу була доволі неоднорідною. У той час як у середині 1990-х років відносно висока кількість звільнень спостерігалась серед суддів та прокурорів, 95 % вчителів продовжували викладати¹⁸. Причини неоднозначності у звільненнях можна пояснити таким чином: «чим більше установа потребувала суспільної довіри та легітимації, тим ретельніше в ній проводили процедура перевірки кадрів»¹⁹.

З іншого боку судовий процес над Еріхом Мілке, головою Міністерства держбезпеки НДР, продемонстрував іншу сторону люстраційного процесу в Німеччині. Е. Мілке не змогли притягнути до відповідальності, оскільки він діяв згідно з законами НДР. Йому все-таки винесли вирок — шестирічне позбавлення волі, але вже з іншої причини, а саме — через вбивство двох поліцейських 1931 року²⁰.

Складність притягнення до відповідальності полягала в існуванні принципу «немає покарання без закону» (лат. *nulla poena sine lege*). За ним ФРН не мала права судити злочинців за новими законами, оскільки їхні дії не суперечили принципам держави, в якій вони жили²¹. Гостроти становище надало те, що з підписанням договору між Східною та Західною Німеччиною у 1972 році, остання визнала існування НДР як суверенної правової держави²².

¹⁸ Bericht der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland». — Bonn, 1994. — S. 36-37

¹⁹ Цит. за: Лезина Е. Юридическо-правовая проработка прошлого ГДР в объединенной Германии // Вестник общественного мнения. — 2013. — № 2. — С. 78.

²⁰ Там само. — С. 90.

²¹ Clarke D., Wölfel U. Remembering the German Democratic Republic in a United Germany // Remembering the German Democratic Republic. Divided Memory in a United Germany / Ed. D. Clarke, U. Wölfel. — London, 2011. — P. 7.

²² Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 30.

Тому, щоб притягнути винних до відповідальності намагалися застосовувати формулу Радбруха, за якою дії вважалися протиправними, якщо вони порушували міжнародні права людини. Однак, як зазначає Пол Кук, судові процеси частіше ставили більше запитань, ніж давали відповідей²³.

Непоследовна люстрація викликала невдоволення східних німців. Поширеною була навіть думка, що справжню вигоду від німецького об'єднання отримала колишня партійна еліта. Оскільки її представники подеколи продовжували обіймати вагомі посади на державній службі та в приватному секторі.²⁴ Фразу відомої художниці з НДР, Бербель Болей можна вважати підтвердженням невдоволення серед східних німців: «Ми вимагали справедливості, а у підсумку отримали правову державу»²⁵.

1.1.2. Економічна інтеграція як можлива колонізація

Після повалення муру та, особливо, з приєднанням до ФРН, Східна Німеччина зазнала чималих змін у сфері економіки. Наприклад, проведення валютної реформи 1990 року, яка скасовувала східну і вводила єдину німецьку марку (Deutsche Mark або D-Mark). Цей крок мав намір виконати волю громадян НДР щодо рівного доступу до західних товарів та зупинити потік людей, які тікали на захід. Жителі НДР виходили на вулиці із плакатами «Якщо до нас прийде західна марка, ми залишимось, якщо ні — рушимо до неї» (нім. Kommt die D-Mark, bleiben wir hier, kommt sie nicht, gehen wir zu ihr)²⁶ (див. додаток 2). Фрідріх Шорлеммер, східнонімецький богослов та опозиціонер-активіст НДР, назвав це «націоналізмом німецької марки».²⁷

²³ Там само. — Р. 30.

²⁴ Bericht der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED - Diktatur in Deutschland». — Bonn, 1994. — S. 38.

²⁵ Цит. за: Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — Р. 33.

²⁶ Абе Т. Остальгия. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва, 2017. — С. 25.

²⁷ Трохименко О. Вплив розколу та об'єднання Німеччини на етнонаціональну ідентичність німців // Гілея: науковий вісник. — 2015. — № 97. — С. 134.

Активіст мав на увазі, що стимулом до об'єднання було не бажання возз'єднання, а долучення до західних благ (рівень життя, демократичні свободи). Проте з іншого боку, введення західної марки на територію НДР із курсом 1:1 зробило усі східнонімецькі підприємства нерентабельними, а товари у порівнянні із західними — непривабливими²⁸. Дафна Бердаль додавала, що тьмяні та незграбні товари Східної Німеччини уособлювали собою дефіцит соціалізму та швидко були відкинуті²⁹.

Неоднозначною була і діяльність Тройханду³⁰. Виходячи із поставлених цілей, насамперед ліквідування збиткових підприємств, діяльність Тройханду була важливою. Наприкінці 1994 року, тобто останнього року діяльності установи, було прозвітовано, що більше ніж 12 тисяч східнонімецьких підприємств було переведено у приватний сектор³¹. Більш ніж половина підприємств була продана, частину — закрито. Очільники даної установи мали оцінити підприємство: якщо воно було достатньо конкурентоспроможним, то його продавали, а якщо ні — то закривали. Оскільки часто стан східнонімецьких підприємств був низьким, Тройханду доводилось продавати їх за символічну ціну³².

У ході швидких трансформацій, розповсюдженням явищем серед східних німців стало безробіття. До 1993 року майже 60 % населення принаймні один раз опинялося на біржі праці³³. Натомість керівні позиції на підприємствах почали обіймати західні німці³⁴. Найбільш вразливими до соціальних змін

²⁸ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 3.

²⁹ Berdahl D. (N)Ostalgie for the present: Memory, longing, and East German things // Ethnos. — 1999. — № 2. — P. 194.

³⁰ Тройханд (нім. Treuhandanstalt) — організація, створена 17 червня 1990 року задля приватизації промислових і сільськогосподарських підприємств Східної Німеччини.

³¹ Абе Т. Остальгія. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва: Мысль, 2017. — С. 34.

³² Stack H. The «Colonization» of East Germany? A Comparative Analysis of German Privatization // Duke Law Journal. — 1997. — № 5. — P.1219-1220.

³³ Абе Т. Остальгія. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва: Мысль, 2017. — С. 33.

³⁴ Там само. — С. 33-34.

виявилися жінки. Після об'єднання Німеччини серед жінок безробіття зустрічалося у два рази частіше, ніж серед чоловіків³⁵. Відсутність роботи сприймалася вихідцями із соціалістичного табору не лише як економічний, а і соціальний удар. Про це свідчить фраза колишньої громадянки НДР: «Безробіття — найгірше, що з нами коли-небудь траплялось. Нас вчили, що робота — це те, що відрізняє нас від тварин. І ми пізніше зрозуміли, що бути без роботи для нас немислимо³⁶».

З часом деякі дослідники почали ототожнювати приєднання НДР до ФРН з колонізацією сходу заходом. У роботі Дороти Розенберг зустрічаємо спробу критично розглянути перетворення дев'яностих років із боку Східної Німеччини. Вона різко констатує:

Те, що зараз переживають громадяни колишньої НДР — це не перехід від стану неволі до демократичної держави, а перехід до неповноцінності. Замість того, щоб визнати себе рівними з громадянами федеративної республіки, східні німці переживають класичний процес колонізації, згідно з яким права місцевих жителів поступаються правам колонізатора³⁷.

Для Розенберг діяльність Тройханду — це масовий перерозподіл ресурсів і капіталу Східної Німеччини, здійснений проти волі останньої у рамках колонізаційної політики ФРН.³⁸ Її розмірковування не можна вважати безпідставними, оскільки справді внаслідок приватизації 80 % компаній колишньої НДР перейшли під управління західних німців, 15% — володіли іноземці і лише 6% від усіх підприємств перейшли до східних німців (див додаток 3). За даної ситуації приватизація підприємств могла виглядати для східних німців як розпродаж НДР. Графіті з написом «Зраджені та продані»

³⁵ *Dennis M.* Perceptions of GDR Society and its Transformation: East German Identity Ten Years after Unity // *The New Germany in the East: Policy Agendas and Social Developments since Unification* / Ed. C. Flockton, E. Kolinsky, R. Pritchard. — London, 2000. — P. 97.

³⁶ Цит. за: *Berdahl D.* (N)Ostalgie for the present: Memory, longing, and East German things // *Ethnos*. — 1999. — № 2. — P. 199.

³⁷ *Rosenberg D.* The colonization of East Germany // *Monthly review*. — 1991. — № 4. — P. 28.

³⁸ Там само. — P. 30.

(нім. Verraten und Verkauft), якими були помальовані будинки Східної Німеччини, могли підтвердити дане уявлення³⁹.

Інтеграція НДР до ФРН згідно із 23 статтею Основного закону, а не 146, також могла виглядати подібною до колоніального захоплення країни. Оскільки на основі неї був закладений процес не возз'єднання, а адаптації східних регіонів до законів та норм заходу. Пол Кук наводив розмірковування Вольфганга Дюмке і Фріца Вільмара щодо доречності застосування терміну «колонізація» в їхній спільній праці «Колонізація НДР» (1996 рік публікації). Автори пропонували розглядати колонізацію не як вторгнення та знищення туземців, а як процес експлуатації економічних ресурсів країни, зміну соціальної структури та спробу змінити ідентичність. При такому погляді, вони погоджуються із думкою, що зміни, яких зазнала Східна Німеччина після об'єднання, можна розглядати крізь призму можливої колонізації сходу заходом⁴⁰.

Пол Кук, своєю чергою, відкидає думку щодо навмисного захоплення сходу, але наголошує на важливості застосування постколоніальної теорії як корисного аналітичного інструментарію для дослідження Німеччини після об'єднання⁴¹. Дослідник вбачав схожість у сприйнятті НДР та її громадян в об'єднаній Німеччині зі сприйняттям Сходу західними інтелектуальними колами, на прикладі роботи Едварда Саїда «Орієнталізм» 1978 року. Кук зазначав, що аналогічно до описаного Саїдом, у ФРН простежується ставлення до Східної Німеччини, як до «меншого брата», якому прийшов на допомогу «старший брат» у вигляді розвинутої Західної Німеччини⁴². Найяскравіше дане ставлення проявилось в політичних дебатах стосовно минулого НДР.

³⁹ Цит. за: *Stack H.* The «Colonization» of East Germany? A Comparative Analysis of German Privatization // *Duke Law Journal.* — 1997. — № 5. — P. 1229.

⁴⁰ Цит. за *Cook P.* Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P.2

⁴¹ Там само. — P. 9.

⁴² Там само. — P.12.

Шлях інтеграції був нелегким й для колишніх громадян НДР. Економіка ФРН була у декілька разів сильніша за східнонімецьку, тому і важко розцінювати об'єднання 1990 року як злиття рівних за могутністю держав. Томас Абе зазначав, що східні німці гіпотетично розуміли, що під час «перехідного періоду» від планової економіки до ринкової, зміни можуть негативно повпливати на їхнє життя. Однак вони не усвідомлювали, що перетворення зачепить буквально кожного з них.⁴³ Проте було б помилково стверджувати, що роль ФРН після 1990-го року зводилася лише до колонізаційної політики стосовно східнонімецької економіки, оскільки відбулися численні позитивні зрушення.

Після повалення муру від Західної Німеччини надходила фінансова допомога у вигляді грошей-привітання (нім. Begrüßungsgeld), яка була елементом прояву співчуття та бажання допомогти громадянам НДР. Попри втрату значної кількості робочих місць серед східних німців, держава все одно надавала виплати по безробіттю (нім. Arbeitslosengeld). Станом на 1998 рік на відбудову п'яти новоприєднаних земель ФРН спрямувала 1,37 трильйона німецьких марок, за допомогою чого Східна Німеччина найшвидше відновила серед інших країн соціалістичного табору⁴⁴. Майк Деніс навіть говорить про «східнонімецьке економічне диво», адже в цілому доходи східних німців зросли⁴⁵. Станом на 1998 рік вони становили вже 86 % від рівня західних німців при тому, що в 1991 році цей показник залишався на рівні 50 %⁴⁶. Окрім цього, східні німці отримали можливість вільно подорожувати та долучатися до західних стандартів життя⁴⁷. До сьогодні в Німеччині існує

⁴³ Абе Т. Остальгия. Опыт восточных немцев после объединения Германии / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва, 2017. — С. 31.

⁴⁴ Dennis M. Perceptions of GDR Society and its Transformation: East German Identity Ten Years after Unity // The New Germany in the East: Policy Agendas and Social Developments since Unification / Ed. C. Flockton, E. Kolinsky, R. Pritchard. — London, 2000. — P. 90.

⁴⁵ Там само. — P. 90.

⁴⁶ Там само. — P. 90.

⁴⁷ Там само. — P. 89.

податок солідарності (нім *Solidaritätszuschlag*), який спрямований на подальшу економічну інтеграцію «п'яти нових земель».

Попри спробу уряду підтримувати фінансово громадян колишньої НДР, нове відчуття соціальної незахищеності та нестабільності сформувало негативне враження від процесу об'єднання. Воно вилилося у протиставлення ми — «Ossi» (східні німці) та вони — «Wessi» (західні).

1.1.3. Соціально-культурне розмежування: нова самоідентифікація східних німців

Об'єднання Німеччини означало не тільки суттєві економічні та політичні зміни, це також був період ментальних зіткнень. Томас Абе називає цей період «культурним шоком»⁴⁸. Жителі як Західної так і Східної Німеччини комунікували в рамках власних уявлень «правильної поведінки», але все одно вступали в конфлікт один з одним. Як приклад, автор наводить рукостискання. У НДР рукостискання було абсолютно звичним щоденним ритуалом, у ФРН воно було розповсюджено куди рідше. Як наслідок виникало непорозуміння: жителі Східної Німеччини вважали своїх колег із заходу зарозумілими, пихатими, коли ті відмовляли їм у рукостисканні. Жителі колишньої ФРН, навпаки, — поглядали на останніх як на нав'язливих⁴⁹.

Ще один приклад культурного зіткнення проявлявся під час спільного відпочинку, а саме через знамениту східнонімецьку «культуру вільного тіла» (нім. *Freikörperkultur*). Купатися без одягу було розповсюдженим і нормальним явищем для НДР. Однак для громадян колишньої ФРН відпочинок на пляжі без одягу не співпадав із їхніми уявленнями про нормативну поведінку. З цього приводу неодноразово виникали суперечки

⁴⁸ Абе Т. Остальгия. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва, 2017. — С. 39.

⁴⁹ Там само. — С. 39-40

щодо потреби розмежування пляжів⁵⁰. Східні німці могли сприймали це як особисту образу та бажання відгородитися від них. В газеті «The Guardian» 1999 року була опублікована стаття в якій значилося, що німці вже насилу можуть терпіти один одного як в одязі, так і без нього⁵¹.

Варто зазначити, що з 1990 року і медійний ландшафт Східної Німеччини зазнав значних змін, оскільки через Тройханд відбулося злиття східного радіо та телебачення із західним. Почалося масове звільнення робітників за такими параметрами як вік, здатність адаптуватися до змін та ініціативність.⁵² Невдовзі відбулось так, що східні німці потрапили в нове медійне середовище, бо писали і говорили про них переважно німці із заходу⁵³. Початок 90-х років позначився публічними дебатами і обговореннями НДР. Як під час офіційних дебатів, так і в засобах масової інформації НДР виглядала країною-в'язницею, а її громадяни зображувалися в'язнями системи.

Дослідження минулого НДР на державному рівні проводилося за допомогою механізмів комісії Enquete (з фр. дослідження), яка діяла із 1992-1994 та 1995-1998 рр⁵⁴. Члени комісії розглядали НДР переважно крізь призму тоталітарної неправової держави, часто проводилися паралелі із Третім Райхом. ЗМІ відзеркалювали образ Східної Німеччини, який домінував у публічних дебатах, при чому часто з акцентом на скандальних темах. Широкого розголосу набули справи Крісти Вольф та Манфреда Штольпе.

⁵⁰ Б.а. FKK — im Osten total normal // Mitteldeutscher Rundfunk. — 2019. — 1 липня. / Електронний ресурс: <https://www.mdr.de/zeitreise/ddr/fkk-in-der-ddr-im-osten100.html>, відвідано 3.04.2020

⁵¹ Dennis M. Perceptions of GDR Society and its Transformation: East German Identity Ten Years after Unity // The New Germany in the East: Policy Agendas and Social Developments since Unification / Ed. C. Flockton, E. Kolinsky, R. Pritchard. — London, 2000. — P. 95.

⁵² Boyer D. Spirit and System: Media, Intellectuals, and the Dialectic in Modern German Culture. — Chicago, 2005. — P. 190-191.

⁵³ Абе Т. Остальгия. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва: Мысль, 2017. — С. 50-51.

⁵⁴ Використання дослідницької комісії Enquete для розв'язання особливо важливих питань було розповсюдженою практикою в ФРН, яка існувала ще з 1970-х років. Членами комісії були представники усіх партій, згідно з представництвом в парламенті та зовнішні експерти, якими найчастіше були дослідники.

Кріста Вольф була письменницею в НДР та явним поборником соціалізму. В НДР її образ використовувався як приклад «правильного» соціалістичного громадянина. Вона була одним з активних демонстрантів під час Мирної революції і виступала за реформування НДР, а не приєднання до ФРН. Після об'єднання навколо її персони розгорівся скандал стосовно тривалої співпраці із Міністерством держбезпеки. Публічне обговорення випадку письменниці супроводжувалось, за висловом Бітті, «часто істеричним, непослідовним і лицемірним стилем дискусії з акцентом на моральних недоліках особистості»⁵⁵. Як наслідок, Вольф була викреслена із соціально-культурного ландшафту Німеччини після об'єднання.

В очах західних німців, східні поставали «морально поневоленими» диктатурою СЄПН та не здатними до рефлексії та самоаналізу. Такий підхід не влаштовував усіх східних німців, оскільки їхній особистий досвід багато в чому відрізнявся від того, про що говорили публічно. За підрахунками східнонімецького соціолога Томаса Абе, лише 20% населення могли бути так чи інакше зарахованими до жертв режиму⁵⁶. Реакція на образ жертв була переважно різкою. Почала розвиватися взаємна неприязнь, яка проявлялася в стереотипах: «Jammernde Osis» — східняки, які постійно жаліються на зміни та «Besser / Arroganter Wessi» — зарозумілі, нахабні західняки.

Разом зі швидкими перетвореннями в об'єднаній Німеччині змінилась і самоідентифікація східних німців. Якщо до об'єднання більшість громадян НДР відчували себе просто німцями, то вже у грудні 1992 року показники змінилися у зворотному напрямку — 63% опитаних відчували себе східними німцями⁵⁷. Наприкінці 90-х років 74 % східних німців заявляли, що відчували

⁵⁵ Beattie A. Playing Politics with History: The Bundestag Inquiries into East Germany. — New York, 2008. — P. 34.

⁵⁶ Ahbe T. Ostalgie. Zum Umgang mit der DDR-Vergangenheit in den 1990er Jahren. — Erfurt, 2005. — S. 42.

⁵⁷ Абе Т. Остальгия. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва, 2017. — С. 55.

себе громадянами «другого сорту», а вже на початку 2000-х років, цей показник сягнув 80%⁵⁸.

На основі емпіричних досліджень, які були проведені в другій половині 90-х років, можна простежити, що в собі містила нова ідентифікація. Східнонімецька ідентичність включала переважно антизахідну орієнтацію та емоційну прив'язку до східнонімецької спадщини (топоси, матеріальна культура, менталітет)⁵⁹. Наразі в політичних та наукових колах ведеться дискусія з приводу того, чи існує східнонімецька ідентичність. Критики стверджують, що нова самоідентифікація східних німців виникла одразу після об'єднання Німеччини, тому її не можна вважати окремою ідентичністю. Прихильників даної точки зору можна зустріти серед політиків або прозахідно налаштованих дослідників. Насамперед, Йоахім Гаук, східнонімецький пастор та голова архіву Міністерства держбезпеки НДР, зізнався, що лише після об'єднання відчув свою приналежність до Східної Німеччини⁶⁰. Бернд Фауленбах, науковець та член комісії Enquete, порівняв східнонімецьку самоідентифікацію з ідентичністю непокори (нім. *Trotzidentität*), яка виникла як відповідь на західнонімецьке домінування⁶¹. Отже, серед них помітний сумнів, що за період поділу Німеччини могла утворитися окрема самосвідомість. Проте, Мері Фулбрук, британська дослідниця, зазначала, що цього проміжку часу було достатньо, щоб в НДР встигли з'явитися нові політичні еліти і новий тип суспільств⁶². Дослідження середини 90-х років продемонстрували, що серед східних і західних німців домінувало різне

⁵⁸ Dale G. Heimat and the Stasi: The GDR in German cinema 1999-2006 // *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. — 2008. — № 2. — P. 171

⁵⁹ Dennis M. Perceptions of GDR Society and its Transformation: East German Identity Ten Years after Unity // *The New Germany in the East: Policy Agendas and Social Developments since Unification* / Ed. C. Flockton, E. Kolinsky, R. Pritchard. — London, 2000. — P. 96

⁶⁰ Цит. за: Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 7.

⁶¹ Там само. — P. 8.

⁶² Fulbrook M. Conclusion: from nazis to ossis // *Fulbrook M. The People's State: East German Society from Hitler to Honecker*. — New Haven, 2005.

уявлення стосовно ролі держави в житті суспільства. 75% східних і 47 % західних німців були переконані, що саме держава мусила піклуватися про громадянина у випадку безробіття, хвороби або пенсійного віку⁶³. Наприкінці 1990-х початку 2000-х більшість східних німців підтримували соціалізм як ідею та ототожнювали його із такими позитивними рисами як захищеність, стабільність та соціальна справедливість⁶⁴.

Період швидких політичних зрушень (падіння муру, вибори нового уряду, об'єднання Східної та Західної Німеччини) міг бути свого роду шоком для частини громадян НДР. Як доказ можна навести фразу приятеля дослідника Домініка Боєра, який походив із НДР: «Герр Боєр, я був би дуже радий пояснити вам, але проблема в тому, що ми навіть самі не впевнені, що саме з нами сталося»⁶⁵. У симбіозі з цим відбувалися ґрунтовні соціальні та економічні перетворення, які поставили східних німців у нові для них умови. Часто про східних німців можна було почути, що вони «емігрували не виходячи з дому»⁶⁶. У порівнянні із «квітучими ландшафтами», які були обіцяні Гельмутом Колем, Східна Німеччина після об'єднання швидше нагадувала спустошений схід. Відомий музикант із НДР Крістіан Лоренц, який належить нині до активних «голосів Сходу», охоче розповідав про своє життя в НДР та про потрясіння, яких зазнала Східна Німеччина. У нещодавньому інтерв'ю австрійському виданню «Standart» він зазначив: «Після об'єднання багато що пішло не так. Ми були включені як марна країна, цілі біографії були знецінені. Компанії закрилися, щоб західні могли за їх рахунок поширюватися. Ми були настільки принижені, що одразу наступила

⁶³ *Dennis M. Perceptions of GDR Society and its Transformation: East German Identity Ten Years after Unity // The New Germany in the East: Policy Agendas and Social Developments since Unification / Ed. C. Flockton, E. Kolinsky, R. Pritchard. — London, 2000. — P. 99-100*

⁶⁴ Там само. — P. 89.

⁶⁵ *Boyer D. Spirit and System: Media, Intellectuals, and the Dialectic in Modern German Culture. — Chicago, 2005. — P. 221.*

⁶⁶ Цит. за: *Dale G. Heimat and the Stasi: The GDR in German cinema 1999-2006 // Journal of Contemporary Central and Eastern Europe. — 2008. — № 2. — P. 171.*

образа і розчарування»⁶⁷. На зміну ейфорії від об'єднання, а пізніше образи і розчарування перших років «перехідного періоду», прийшов період переоцінки минулого НДР.

1.2. Пригадування НДР: феномен остальгії

Нове самосприйняття та ментальне відокремлення від західних німців було тісно пов'язане із переоцінкою НДР та поверненням до символів та атрибутів її повсякдення. Даний феномен, який масово проявився приблизно з середини 1990-х до середини 2000-х, нині відомий під назвою «остальгії».

Неологізм «остальгія» по праву можна вважати терміном, який до сьогоденішнього дня викликає більше запитань, ніж дає відповідей. Для одних — це небезпечна тривіалізація пам'яті про НДР, зведення до мінімуму ролі Штазі та держави у житті громадян. Насамперед, серед членів комісій *Enquete* панувало переконання, що ностальгія за НДР є небезпечним для ментальної цілісності країни явищем. Райнер Еппельманн, голова комісії із розгляду минулого НДР, пов'язував остальгійні шоу із небезпечною баналізацією НДР⁶⁸. Для інших — це елемент матеріальної культури, яка характерна для всього постсоціалістичного простору (Джонатан Бах⁶⁹, Мартін Блум⁷⁰), інші вважають, що це елемент масової культури або прибуткова бізнес-ідея (Томас Абе⁷¹). Домінік Боєр навіть заявив, що її не існує як такої, а все, що ми знаємо під маркою «остальгії» — це лише західнонімецька фікція⁷². Різні трактування

⁶⁷ Interview mit Christian «Flake» Lorenz. Rammstein-Keyboarder Flake: «Die Wiedervereinigung war eine Sauerei». Interviewer: S. Weiss // *Der Standard*. — 2020. — 26 січня / Електронний ресурс: <https://www.derstandard.at/story/2000113670270/rammstein-keyboarder-flake-die-wiedervereinigung-war-eine-sauerei>, відвідано 20 лютого 2020

⁶⁸ Цит. за: Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 142.

⁶⁹ Bach J. Consuming Communism: Material Cultures of Nostalgia in Former East Germany // *Anthropology and Nostalgia* / Ed. O. Ange, D. Berliner. — New York, 2015. — P. 123-128.

⁷⁰ Blum M. Remaking the East German Past: Ostalgie, Identity, and Material Culture // *The Journal of Popular Culture*. — 2004. — № 3. — P. 234-235

⁷¹ Абе Т. Остальгія. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва, 2017. — С. 86-91.

⁷² Boyer D. Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany // *Public Culture*. —

надають розуміння того, що даний феномен розглядається під різними поглядами, і в нього вкладаються різні розуміння визначення терміну.

Неологізм «Остальгія» (нім. *Ostalgie*) увійшов у обіг завдяки двом східнонімецьким артистам Тому Паульсу та Уве Штаймле 1992 року⁷³. Сам термін сформований із двох слів «*Nostalgie*» та «*Ost*», тобто артисти ототожнювали остальгію з ностальгією за сходом. Своєю чергою, термін «ностальгія» мав давнішу історію та почав функціонувати ще з 17 століття. Тоді він вживався поряд із синонімом *das Heimweh* (нім. туга по дому), що асоціювався із душевною хворобою⁷⁴. Дослідниця Світлана Бойм розрізняла два типи ностальгії: реставруюча ностальгія та рефлексивна або, як її називає автор, іронічна. Першому типу ностальгії властиве гостре відчуття приналежності, і бажання повернути втрачений дім. «Воно виходить швидше з відчуття втрати існуючої колись спільноти, пропонуючи зручний колективний сценарій для зняття індивідуальної туги»⁷⁵. Рефлексивна ностальгія, за Світланою Бойм, визнає нереальність повернення до свого дому і наповнена радше відчуттям трагоіронії⁷⁶. На відміну від реставруючої ностальгії, рефлексивна постає як поєднання емоційних спогадів зі збереженням критичного погляду на минуле⁷⁷.

Дослідниця Катерина Калініна розрізняє інші два типи ностальгії: модерністський та постмодерністський. Перший тип має радше меланхолійний характер, у той час, як другий — святковий. Постмодерністський тип ностальгії широко репрезентований у популярній

2006. — № 2. — Р. 372-373.

⁷³ *Абе Т.* Остальгія. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва, 2017. — С. 9.

⁷⁴ *Boyer D.* Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany // *Public Culture*. — 2006. — № 2. — Р. 364.

⁷⁵ *Бойм С.* Будущее ностальгии / Пер. з англ. А. Захарова // *Неприкосновенный запас*. — 2013. — № 3

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

культури та є свого роду «консерватором» минулого⁷⁸. Оскільки остальгія часто виступала синонімом ностальгії за НДР, тому необхідно даний феномен розглянути детальніше, щоб зрозуміти з яким типом ностальгії його можна співвіднести.

Наразі ми пропонуємо зосередитися на проявах остальгії на прикладі товарів масового споживання. Після німецького об'єднання східні товари, у силу різних на те причин, видавалися неактуальними. Колишні громадяни НДР кинулися жадібно поглинати товари капіталістичного світу — від побутових предметів до продуктів харчування. Після періоду перенасичення західними товарами, серед східних німців відбулося повернення до товарів та символів колишньої НДР. Мартін Блум зазначає, що саме матеріальна культура соціалістичної Німеччини стала елементом збереження спогадів про своє минуле⁷⁹. Джонатан Бах наводив історію одного колекціонера, який одразу після об'єднання відчув потребу колекціонувати та збирати будь-які атрибути соціалістичного минулого, оскільки відчував, що все може швидко зникнути⁸⁰. Східні німці почали по-іншому ставитись до колись повсякденних речей, бо відчували, що не встигли з ними попрощатися⁸¹. Трабант (східнонімецький автомобіль), «світлофорний чоловічок» (прообразом якого ймовірно виступав Еріх Гонеккер), «пісочний чоловічок» (персонаж зі східнонімецьких мультфільмів) вважаються сьогодні маскультурними символами цього періоду (див додаток 4).

Ті товари, що відійшли з ужитку, знову почали вироблятися і мали попит серед східних німців. Повернення товарів на полиці магазинів супроводжувалося двозначними заголовками. Наприклад, повернення

⁷⁸ Kalinina E. What Do We Talk About When We Talk About Media and Nostalgia? // *Medien & Zeit – Kommunikation in Vergangenheit und Gegenwart*. — 2016. — № 4. — P. 8.

⁷⁹ Blum M. Remaking the East German Past: Ostalgіe, Identity, and Material Culture // *The Journal of Popular Culture*. — 2004. — № 3. — P. 231.

⁸⁰ Bach J. Consuming Communism: Material Cultures of Nostalgia in Former East Germany // *Anthropology and Nostalgia* / Ed. O. Ange, D. Berliner. — New York, 2015. — P. 126-127.

⁸¹ Там само. — P. 127.

східнонімецького напою «Клуб Кола», який прийшов як конкурент західній «Кока-Колі» відбувалося під гаслом «Ура, я ще жива» (див додаток 5)⁸². Або реклама цигарок «Ювель» спиралася на інший відомий західний бренд «Захід» (West). Слоган Весту звучав так: «Спробуй Захід». Відповідь східного бренду була такою: «Я палю Ювель, тому що вже спробував Захід»⁸³.

Однак попри збільшення кількості товарів колишньої НДР, ставлення до них серед східних німців залишалося доволі неоднозначним. Один розлючений східний німець емоційно заявляв, що у порівнянні зі східною «Нудосі», «Нутелла» була лише «дешевою західною пастою»⁸⁴. Інший громадянин НДР заявляв, що «Нудосі» для нього — це спогади із дитинства, і йому просто подобається смак цього продукту⁸⁵. Власник магазину східних товарів крайньо негативно відреагував на журналіста, який охарактеризував його асортимент як остальгійний. Обурений той запитував, чи можна, у такому разі, називати товари вестальгійними, якщо вони із заходу?⁸⁶

Примітно, що для частини східних німців товари з НДР не несли із собою політичної орієнтації (бажання повернутися в НДР). Для переважної більшості, НДР була країною дитинства чи молодості, тому їхні спогади були переважно орієнтовані на повсякденне життя. У такому разі, здається, що остальгію, можна порівняти зі звичайною практикою згадувати своє минуле.

Водночас не можна виключати, що для частини східних німців, остальгія була поверненням до «ідеального» минулого або виступала психологічною опорою у часи швидких перетворень. Серед остальгійних вечірок були

⁸² *Абе Т.* Остальгія. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва, 2017. — С. 58.

⁸³ Там само. — С. 62.

⁸⁴ Цит. за: *Bach J.* Consuming Communism: Material Cultures of Nostalgia in Former East Germany // *Anthropology and Nostalgia* / Ed. O. Ange, D. Berliner. — New York, 2015. — P. 133.

⁸⁵ *Hyland C.* Ostalgie doesn't fit! Individual Interpretations of and Interaction with Ostalgie // *Remembering and Rethinking the GDR. Multiple Perspectives and Plural Authenticities* / Ed. A. Saunders, D. Pinfold — London, 2013 — P. 110.

⁸⁶ *Bach J.* Consuming Communism: Material Cultures of Nostalgia in Former East Germany // *Anthropology and Nostalgia* / Ed. O. Ange, D. Berliner. — New York, 2015. — P.124.

громадяни, для яких дані заходи були можливістю, за висловом Т. Абе, «недовго озиратися у минуле»⁸⁷. Власник музею, який називається Кабінет остальгії (нім. Ostalgie Kabinett) під Магдебургом розповідав, що у декого з відвідувачів наворачалися сльози на очі, коли вони розглядали експонати. Подеколи відвідувачі музею навіть просили їх викупити⁸⁸. Для цієї групи людей згадка на НДР мали особливе значення, оскільки були порятунком від потрясінь перехідного періоду. Клаус Шредер, німецький соціолог, описував життя в НДР як більш зрозуміле та просте⁸⁹. На фоні простого і зрозумілого життя в НДР, нові умови об'єднаної Німеччини вимагали швидкої адаптації. У дослідженні Клер Гайланд, яке ґрунтувалося на основі інтерв'ю, один із респондентів заявив, що покоління своїх батьків він міг віднести до «остальгиків», тому що вони «все ще тримаються за ідеали НДР»⁹⁰. Для респондента, остальгія означає «триматися за ідеали минулого», тобто асоціювалася із неможливістю інтеграції в нові соціально-політичні умови. Як заявив інший респондент, дитинство якого припадало на період існування НДР: «Моє минуле звичайно важливе для мене, але не настільки, щоб впадати у якусь там остальгію»⁹¹. Примітно, що останній респондент намагається дистанціюватися від терміну остальгія, оскільки вбачає в ньому негативні конотації.

Очевидно, що багато в чому ставлення до Східної Німеччини було проекцією покоління, в якому народився громадянин НДР та персонального досвіду. Мері Фулбрук умовно виділяє три покоління. Перше покоління —

⁸⁷ Абе Т. Остальгія. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва: Мысль, 2017. — С. 73.

⁸⁸ Цит. за: Дик В., Евдокимова О. Психология памяти, или Почему восточные немцы с теплом вспоминают о ГДР // Deutsche Welle. — 2014. — 30 жовтня / Электронный ресурс: <https://www.dw.com/ru/психология-памяти-или-почему-восточные-немцы-с-теплом-вспоминают-о-гдр/a-18027142>, відвідано 18.03.2020

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Hyland C. Ostalgie doesn't fit! Individual Interpretations of and Interaction with Ostalgie // Remembering and Rethinking the GDR. Multiple Perspectives and Plural Authenticities / Ed. A. Saunders, D. Pinfold. — London, 2013. — P. 109.

⁹¹ Там само. — P. 109.

покоління «29 року» (народилися у період від 1925-1933 рр.) — соціалізувалося за націонал-соціалізму, були ідейними соціалістами, «антифашистами». Дане покоління є унікальним через велику кількість прихильників ідеї побудови соціалістичної держави, як заперечення диктаторського Третього Рейху. Яскравим представником цього періоду є вищезгадана Кріста Вольф⁹².

Друге покоління народилося після війни та соціалізувалися в ранній НДР. Його дослідниця називає «найбільшими невдахами об'єднання», оскільки вони були занадто молоді, щоб йти на пенсію, але їм вже було важко адаптуватися до змін⁹³. Серед представників цього покоління спостерігалась найбільша кількість незадоволених об'єднаною Німеччиною, які ностальгували за НДР.

Третє покоління народилося в період з 1970-1984 років. Їхнє дитинство, молодість припали на часи відносної лібералізації в НДР та охарактеризовані незначними або відсутністю контактів зі Штазі⁹⁴. Бен Гук вказує, що з одного боку дане покоління усвідомлювало наскільки важким був перехідний період, але ментально вони були близькі до західної культури⁹⁵.

До інтерв'ю, які проводила Клер Гайланд у рамках дослідження сприйняття східними німцями НДР, було залучене саме третє покоління, згідно зі схемою, що подана вище. Аналізуючи отримані результати, дослідниця дійшла висновку, що остальгю не можна вважати спробою створити покращену версію НДР, оскільки більшість респондентів зберігали критичний погляд на своє минуле. Разом з тим, дослідниця визнавала, що поряд із критичним рефлексивним сприйняттям свого східнонімецького

⁹² *Fulbrook M.* Kein ganz normales DDR-Leben // Deutschlandfunk. — 2019. — 26 травня / Електронний ресурс: https://www.deutschlandfunk.de/generationen-diktatur-und-alltag-kein-ganz-normales-ddr.1184.de.html?dram:article_id=445259, відвідано 20.02.2020.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ *Gook B.* Divided Subjects, Invisible Borders: Re-Unified Germany after 1989. — London, 2015. — P. 62.

минулого існувала група порівняно літніх людей, яким було важко інтегруватися в нове об'єднане суспільство⁹⁶.

Серед політикуму та прозахідно налаштованих дослідників превалювало ставлення до остальгії, як до небезпечного явища, яке релятивізує диктатуру СЄПН та перешкоджає ментальній єдності Німеччини. Інша частина дослідників не погоджувалися із даним переконанням. Насамперед, Клер Гайланд стверджувала, що пригадування НДР без партії та Штазі — бачилася небезпечним явищем західними колами, тому що не співпадало із єдиноприйнятою культурою пам'яті (*Leitkultur*)⁹⁷. Нам видається також доречним пригадати тезис Пола Кука про наявність своєрідного орієнталізму серед західних німців, які вбачали в східних німцях поневоленого диктатурою «меншого брата». Домінік Бойєр висловлював схожі міркування. Він наголошував, що сприйняття остальгії як небезпечної форми пам'яті про НДР можна вважати відголосом холодної війни. Звинувачення у тому, що східні німці надають перевагу диктатурі замість демократичної держави слугували підтвердженням стереотипів, які все ще існують⁹⁸. Продовжуючи свою критику, Бойєр також заявив, що не вважає, що остальгія взагалі існує. Своє переконання він аргументував тим, що внаслідок діяльності Тройханду більшість східнонімецьких компаній були продані переважно західним німцям. Тому саме західні німці, на його думку, були основними постачальниками остальгії. Як приклад він наводить два головних хіти остальгії: журнал «Супер Ілу» (нім. *Super Illu*) та фільм «Гудбай, Ленін!». Обидва були створені західними німцями⁹⁹.

⁹⁶ Hyland C. *Ostalgie doesn't fit! Individual Interpretations of and Interaction with Ostalgie // Remembering and Rethinking the GDR. Multiple Perspectives and Plural Authenticities* / Ed. A. Saunders, D. Pinfold. — London, 2013. — P. 133.

⁹⁷ Hyland C. «The Era Has Passed, But it's Nice to Remember»: Eastern Identifications with the GDR Past and Unified Germany // *Remembering the German Democratic Republic. Divided Memory in a United Germany* / Ed. D. Clarke, U. Wölfel. — London, 2011. — P. 149.

⁹⁸ Boyer D. *Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany* // *Public Culture*. — 2006. — № 2. — P. 362-363.

⁹⁹ Там само. — P. 375.

Разом з тим, ми пропонуємо подивитися на остальгію у ширшому контексті. Масове наповнення ринків західними товарами, витіснення всього східнонімецького як «неправильного» та «відсталого», публічне порівняння НДР з країною Штазі (нім. Stasi-Land) впливали на перегляд ставлення східних німців до минулого. Крізь призму перетворень, які відбулися зі Східною Німеччиною на початку 1990-х років та подальших років адаптації можна також розглядати остальгію як елемент спротиву західнонімецькому домінуванню та загальноприйнятому наративу стосовно НДР. Як заявляла одна з учасниць остальгійних вечірок: «Після об'єднання нам постійно говорили, що в НДР усе було погано, а тепер, з появою остальгійних вечірок можна згадати щось із того життя»¹⁰⁰. Дафна Бердаль описувала ситуацію, в якій одна східнонімецька сім'я навмисно паркували свій Трабант поруч із західнонімецьким Мерседесом родичів. Тим самим вони підкреслювали своє походження.¹⁰¹ Детальніше остальгію як виклик гранд-наративу можна досліджувати на прикладі кінематографу, про що детальніше йтиметься нижче.

Отже, наразі на питання «Що таке остальгія?» важко відповісти однозначно. Якщо запропоновані теоретичні концепції С.Бойм та К. Калініної застосувати до даного явища, то може видатися, що остальгія належить до рефлексивної або постмодерністської ностальгії. Це можна пояснити тим, що остальгія найяскравіше проявила себе на телебаченні, кіно та в матеріальній культурі. У більшості випадків під остальгійними виступали деполітизовані спогади про дитинство чи юність, які припали на часи НДР. З іншого боку не можна пов'язувати остальгію із виключно святковим відтворенням минулого НДР. Для частини східних німців згадки на НДР слугували своєрідною психологічною підтримкою під час складного процесу інтеграції до ФРН.

¹⁰⁰ *Абе Т.* Остальгия. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва, 2017. — С. 74.

¹⁰¹ *Berdahl D.* (N)Ostalgie for the present: Memory, longing, and East German things // *Ethnos*. — 1999. — № 2. — Р. 197.

Заплутаність у визначенні даного терміну пояснюється варіативністю трактувань. Під час політичних обговорень остальгія зображувалася небезпечним явищем тривіалізації диктатури НДР. При дослідженні проявів остальгії, науковці доходили висновку, що дане явище являє собою скоріше напрямок у популярній культурі або прибуткову бізнес-ідею (маркетинг). На нашу думку, остальгію можна вважати спробою відстояти свою самоідентифікацію та зробити внесок в обговорення минулого НДР крізь призму повсякдення.

З часу повалення муру та об'єднання східні німці сильно змінилися. Першопочаткова радість від об'єднання поступилась періоду рефлексії та переоцінки соціалістичного минулого. Детальний огляд перетворень дає нам змогу наблизитися до досвіду східних німців, щоб зрозуміти їх переорієнтації на НДР. На зміну чорно-білому образу, який домінував у політичних обговореннях та ЗМІ, почав з'являтися контр-наратив, який по-іншому представляв Східну Німеччину та її жителів. Через представлення повсякдення східні німці намагалися продемонструвати, що окрім партійної номенклатури та опозиції в НДР також проживали пересічні громадяни.

Дебати, які розгорталися навколо соціалістичного минулого демонстрували, що тема НДР перетворюється радше на «плацдарм для ведення війни поглядів». Певною мірою різне бачення НДР було проекцією двох світоглядних систем, які, перебуваючи в постійному конфлікті із часів Холодної війни, транслиували різне бачення країни. Яскраво втілена така війна поглядів була в політичних дебатах.

Розділ 2. Як пам'ятати НДР: дискусії парламентських дослідницьких комісій

Однією з вимог Мирної революції в Східній Німеччині була демократизація країни та закриття Міністерства державної безпеки. Соціалістична єдина партія Німеччини (СЄПН), тоді ще чинна партія, не відповідала на вимоги протестуючих, що дедалі більше загострювало настрої суспільства. 15 січня 1990 року натовп демонстрантів штурмував штаб-квартиру Штазі в Берліні з вимогою надати доступ громадянам до документів. У день німецького возз'єднання східнонімецький пастор Гаук отримав посаду представника Федерального уряду щодо особистих документів колишньої Служби державної безпеки, що пізніше почало називатися простіше — «Адміністрація Гаука»¹⁰². З кінця 1991 року в дію вступив закон про документи Штазі, за яким доступ до персонального досьє, заведеного Міністерством держбезпеки, мав кожен громадянин¹⁰³. Після того, як більшість східних німців ознайомилася з особистими справами, почала зростати дедалі більша радикалізація проти діячів таємної поліції та державної верхівки. Щоб задовольнити вимогу справедливості та зменшити суспільну напругу, нова політична еліта усвідомила, що розбиратися зі спадком НДР треба негайно та комплексно.

2.1. Перша комісія «Опрацювання історії та наслідків диктатури СЄПН» 1992-1994 років

З початком дев'яностих років відбувалися дебати стосовно того, як правильно дослідити минуле НДР. Фрідріх Шорлеммер — член Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) і активіст, захисник громадянських прав в часи НДР, закликав до створення *трибуналу*, до якого мали б змогу

¹⁰² Лезина Е. Юридическо-правовая проработка прошлого ГДР в объединенной Германии // Вестник общественного мнения. — 2013. — № 2. — С 74-75

¹⁰³ Там само. — С.75-76.

долучитися всі соціальні групи та прошарки¹⁰⁴. На противагу ідеї *загального* трибуналу його однопартієць Вольфганг Тирсе запропонував створення виключно *східнонімецького* трибуналу, який міг слугувати своєрідною платформою для роздумів над минулим колишніх громадян НДР¹⁰⁵. Альтернативу двом першим пропозиціям озвучив Вольфганг Ульманн (східнонімецький політик, член партії Зелених), запропонувавши створення *міжнародного* трибуналу з акцентом на судовому покаранні за державні злочини¹⁰⁶. Мартін Гутцайт (східнонімецький богослов, член СДПН) вважав доречним створення радше не трибуналу, а *комісії*¹⁰⁷. Ця думка надихнула останнього міністра закордонних справ НДР, а тепер члена СДПН Маркуса Меккеля. Наприкінці 1991 року він вніс пропозицію до Бундестагу про створення дослідницької комісії¹⁰⁸. Як зазначає Ендрю Бітті, Меккель і Гутцайт запропонували створити комісію, оскільки вона була більш репрезентативною за трибунал, який міг бути створений виключно дисидентами НДР. Натомість відбір членів комісії мав складнішу процедуру, за допомогою якої опозиційні партії також могли бути представленими¹⁰⁹. У період між листопадом 1991 року та засіданням Бундестагу 12 березня 1992 року, на якому було ухвалено рішення щодо створення допоміжного органу, було подано ще п'ять заяв із проханням про створення комісії від різних партій¹¹⁰.

¹⁰⁴ Rudnick C. Die andere Hälfte der Erinnerung. Die DDR in der deutschen Geschichtspolitik nach 1989. — Bielefeld, 2011. — S.49.

¹⁰⁵ Там само. — S. 49.

¹⁰⁶ Там само. — S. 49

¹⁰⁷ Там само. — S. 49.

¹⁰⁸ Einsetzung. Fünf Anträge – eine Enquete-Kommission // Enquete-Online. Die Enquete-Kommissionen zur Aufarbeitung der SED-Diktatur / Електронний ресурс: <https://enquete-online.de/einsetzung/>, відвідано 20.03.2020

¹⁰⁹ Beattie A. Playing Politics with History: The Bundestag Inquiries into East Germany. — New York, 2008. — P. 26-27.

¹¹⁰ Einsetzung. Fünf Anträge – eine Enquete-Kommission // Enquete-Online. Die Enquete-Kommissionen zur Aufarbeitung der SED-Diktatur / Електронний ресурс: <https://enquete-online.de/einsetzung/>, відвідано 20.03.2020

Погляди стосовно цілей роботи та завдань помітно відрізнялися поміж учасників комісії. На переконання Шорлеммера, робота з минулим мала відбутися на основі широкої дискусії задля реалізації основної цілі — інтеграції НДР до ФРН та примирення з минулим¹¹¹. Ангеліці Барбе (також активна учасниця Мирної Революції в НДР) у першу чергу йшлося про «маневр проти Партії демократичного соціалізму», яка утворилася у 1990 році із переважної більшості членів СЄПН¹¹². Маркус Меккель, ініціатор створення комісії Enquete, в інтерв'ю заявляв, що головна ціль роботи — це залучити громадськість до процесу перегляду минулого НДР та відійти від надмірної концентрації уваги на проблематиці Штазі¹¹³. Райнер Епельман (член Християнсько-демократичного союзу) у передмові до звіту першої комісії писав, що вона мала на меті не допустити колишню політичну еліту до влади в об'єднаній Німеччині.¹¹⁴ Далі він вказував на потребу проведення дослідження минулого, «історичну справедливість» та реабілітацію жертв режиму, оскільки під час засідань комісії також залучалися показання тих осіб, які морально або фізично постраждали від режиму СЄПН¹¹⁵. Їхній досвід враховувався при дослідженні впливу партії та репресивно-каральних органів на громадян. Разом з тим, комісія не планувала виступати прототипом суду над колишньою партійною верхівкою та втручатися у процес люстрації¹¹⁶.

Ставлення до ідеї створення дослідницької комісії також було різним. Оскільки ініціативу щодо здійснення аналізу минулого проявляли переважно східні німці, ми припускаємо, що НДР сприймалась більшістю, як виключно

¹¹¹ Rudnick C. Die andere Hälfte der Erinnerung. Die DDR in der deutschen Geschichtspolitik nach 1989. — Bielefeld, 2011. — S. 49.

¹¹² Там само. — S. 50.

¹¹³ Studiogespräch mit Markus Meckel, Brandenburg aktuell vom 26.01.1993// YouTube. — 2018. — 1 жовтня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=pAoNLaS5afk>, відвідано 24.02.2020

¹¹⁴ Bericht der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED - Diktatur in Deutschland». — Bonn, 1994. — S.5.

¹¹⁵ Там само. — S. 5.

¹¹⁶ Beattie A. Playing Politics with History: The Bundestag Inquiries into East Germany. — New York, 2008. — P. 33.

«східна проблема». Партія демократичного соціалізму (ПДС), що сформувалась із членів СЄПН, офіційних заперечень проти створення комісії не мала. Не дивлячись на це, ставлення значної кількості членів партії залишалося негативним¹¹⁷. Представляти позицію ПДС наважився Дітмар Келлер (міністр культури НДР у період 1989-1990рр.) у якості заступника був представлений східнонімецький юрист Уве-Єнс Гоєр. Манфред Вілке (дослідник та представник консервативних кіл) пізніше в інтерв'ю оцінив діяльність Келлера так: «Дітмар та його заступник відрізнялися від клішованих партійних бюрократів, це були рефлексуючі інтелектуали. Його доповідь не була намаганням реабілітуватися, вона була самокритична і спрямована на засудження централізаторської політики режиму»¹¹⁸.

Наслідком тривалого обговорення стало створення Бундестагом комісії Enquete під назвою «Опрацювання історії та наслідків диктатури СЄПН». Її діяльність продовжувалась протягом двох років (1992-1994 рр.). За цей період відбулося 44 цілоденних слухання в Бонні, Берліні та інших містах федеральних земель. Брала участь 327 вчених та свідків, досвід яких враховувався при обговоренні. До складу комісії входило 16 членів Бундестагу та 11 експертів, які представляли партії (7 членів і 5 експертів із ХДС, 5 членів і 3 експерти — СДПН, 2 члени і 1 експерт із вільних демократів, по 1 члену та 1 експерту відповідно — Альянс Зелених та ПДС).¹¹⁹

Вона сконцентрувала свою увагу на дослідженні механізмів взаємодії Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН) із населенням та впливові партії на громадян. До переліку тем для розгляду входили й такі:

¹¹⁷ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P.47.

¹¹⁸ Interview Enquete-Kommission Manfred Wilke — Themenbereiche in der BEG 1 (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: https://www.youtube.com/watch?v=TOjFwa6_oyU&t=108s, відвідано 20 лютого 2020

¹¹⁹ Bericht der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED — Diktatur in Deutschland». — Bonn, 1994. — S.7.

1. Силкові структури та механізми прийняття рішень у державі СЄПН та питання відповідальності;
2. роль та значення ідеології НДР, інтегративних факторів та дисциплінуючої практики в державі та суспільстві НДР;
3. право, правосуддя та поліція в державі СЄПН;
4. внутрішні німецькі відносини та міжнародні умови;
5. роль церкви на різних етапах диктатури СЄПН;
6. можливості та форми спротиву та опозиційних дій, мирна революція восени 1989 року, возз'єднання Німеччини та продовження функціонування структур та механізмів диктатури¹²⁰.

Також окремо розглядалися так звані «Особливі проблеми» — питання, які стосувалися Міністерства держбезпеки та жертв режиму СЄПН.

Згідно з розслідуванням комісії, система НДР вважалася продуктом експансії Радянського Союзу, і саме він мав нести відповідальність за побудову диктатури СЄПН в Німеччині¹²¹. Режим, що встановився, на думку членів комісії, знайшов своїх прихильників серед німецьких комуністів та діяв інструментом тоталітарної держави¹²².

Одним з питань, яке розглядала комісія, була роль ідеології марксизму-ленінізму в Німецькій Демократичній Республіці. Згідно з висновками комісії, ідеологія марксизму-ленінізму слугувала в НДР інструментом легітимізації влади комуністів та конструктором, що мав на меті виправдати репресії.¹²³ Комісія спробувала порівняти панівну ідеологію НДР із релігією. Теза, яка мала б довести спорідненість марксизму-ленінізму та релігії, полягала у тому, що НДР створила своєрідний пантеон «мучеників», які померли у часи націонал-соціалізму за ідеали соціалістичного майбутнього¹²⁴. Отже, члени

¹²⁰ Там само. — S.15-211

¹²¹ Там само. — S. 20.

¹²² Там само. — S. 21.

¹²³ Там само. — S. 48-49.

¹²⁴ Там само. — S. 52.

комісії намагалися продемонструвати, що реального втілення марксизму-ленінізму не існувало, натомість східні німці послуговувалися радше ідеологією сталінізму.

З іншого боку, члени комісії не заперечували кількість послідовників та прихильників соціалістичних ідей¹²⁵. Вони погоджувалися із тим, що ідея створення нового, справедливого та прогресивного світу могла виглядати привабливо. Однак, комісія заключила, що прихильність ідеї була лише номінальна, а дійсно цінувалося соціальне забезпечення, яке надавала держава: «Слід зазначити, що соціальне забезпечення було одним серед найважливіших пунктів лояльності до режиму в повсякденному житті громадян, у той час як “соціалістична демократія” була сприйнята критично»¹²⁶.

Звичайно, що бути залученим до партійних ешелонів або таких організацій, як наприклад, Асоціація вільної німецької молоді (FDJ), було не тільки престижно, а і давало можливість кар'єрної мобільності та соціального захисту. Тому, на нашу думку, важко зарахувати усіх членів подібних організацій та навіть партії до ідеологічно переконаних. Разом з тим, і зарахувати усі 16 мільйонів громадян НДР до розряду «пристосуванців» також було би перебільшенням. Мері Фулбрук, досліджуючи взаємодію східнонімецького суспільства із державою, дійшла висновку, що «держава» є ширшим поняттям, ніж його звикли розглядати. Силкові структури були лише одним із компонентів функціонування східнонімецької держави. Разом з тим, значна кількість громадян була залучена до функціонування урядових установ або організацій. Активна співпраця, зазначала дослідниця, часто сприймалась східними німцями як нешкідлива, або і навіть суспільно корисна справа¹²⁷.

¹²⁵ Там само. — S. 50.

¹²⁶ Там само. — S. 51.

¹²⁷ *Fulbrook M. Conclusion: from nazis to ossis // Fulbrook M. The People's State: East German Society from Hitler to Honecker. — New Haven, 2005.*

Фактично, за результатами рішень комісії, НДР вичерпується диктатурою СЄПН та Штазі. Експлуататори, уособлені партійною номенклатурою та експлуатовані — всі інші громадяни, які не належали до партійної еліти і над якими здійснювався контроль. Єдиним місцем, де звичайна людина, на думку членів комісії, могла сховатися від контролю держави, який був звичайним явищем на роботі, в університеті, школі і тд., — була родина. У звіті комісії стверджувалося: «У когось розвивалося роздвоєння свідомості, суперечливе існування між роботою та особистим життям»¹²⁸. Томас Абе, на противагу даному тезису, заявляв, що часто робочі колективи сприймалися в НДР як друга родина¹²⁹.

Коли комісія бралася досліджувати інші мікрорівні, такі як кінематограф, література та релігійне життя НДР, вона доходила висновку, що контроль з боку держави був не настільки всеосяжний, і були спроби співпраці або протистояння. Після 1989 року вважалося, що одним з осередків опору диктатурі СЄПН була протестантська церква. Про це свідчить те, що пастори, служителі церкви та активні прихожани були обрані модераторами переговорів 1989-1990 років¹³⁰. Однак відкриття архівів Міністерства держбезпеки та оприлюднення таємних документів партії показало, що певна кількість священників активно співпрацювали із державним апаратом та були позаштатними працівниками. Поруч зі справою Крісти Вольф, розголосу після об'єднання набула «справа Штольпе». Манфред Штольпе у 1990 році був обраний міністром-президентом Бранденбургу, в НДР обіймав посаду голови секретаріату Федерації лютеранських церков. Штольпе з кінця 70-х років був однією із найвпливовіших осіб у справах церковної політики. Він заявляв, що не вів пряме співробітництво зі Штазі, натомість оприлюднені документи

¹²⁸ Bericht der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED - Diktatur in Deutschland». — Bonn, 1994. — S. 55.

¹²⁹ Абе Т. Осталгия. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва, 2017. — С. 36-37.

¹³⁰ Там само. — S. 180.

свідчили про більш ніж двадцятирічне перебування на службі у Міністерства держбезпеки НДР¹³¹. Ця справа породила гарячі суперечки всередині комісії. Серед більшості її членів-консерваторів превалювало сприйняття церковних діячів, які співпрацювали зі Штазі, як маріонеток диктатури СЄПН. Співпраця партійних діячів з церковними була, таким чином, ще одним підтвердженням всеохопності державного контролю над громадянами НДР. Ставлення до таких державних агентів залишалося засуджуючим. На основі спеціального голосування (*der Sondervotum*), представники СДПН, які не погоджувалися із твердженнями своїх колег, закликали до перегляду відносини держави і церкви. На основі цього голосування було зазначено, що у ряді питань Церква мусила домовлятися із державою, тому однозначно кваліфікувати їх зносини не можна¹³². Ознайомившись із документами, які були на Манфреда Штольпе у СЄПН, стало зрозуміло, що його співпраця з урядом не була однозначною, а мова йшла скоріше про врегулювання конфліктів¹³³. Хоча ставлення до даної постаті все ще залишається контроверсійним, ми маємо змогу спостерігати, як погляди опонентів (у даному випадку СДПН) можуть впливати на першопочаткове судження.

Важливою, гострою та болючою для Німеччини була проблема тоталітарного минулого. Тому під час засідань комісії не обійшлося без апеляцій до націонал-соціалістичного досвіду. Як Західна, так і Східна Німеччина проводили свою «роботу над помилками». Як зазначив Домінік Бойєр, втекти від «довгої тіні минулого», за висловом А.Ассман, вдалось за допомогою створення іншої уявної Німеччини. Схема була універсальною:

¹³¹ Neubert E. Manfred Stolpe: Vom IM- «Sekretär» zum Ministerpräsidenten // Die Tagespost. — 2020. — 3 січня / Електронний ресурс: <https://www.die-tagespost.de/politik/aktuell/Manfred-Stolpe-Vom-IM-Sekretar-zum-Ministerpraesidenten;art315,204371>, відвідано 10.05.2020

¹³² Bericht der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED — Diktatur in Deutschland». — Bonn, 1994. — S. 179.

¹³³ Interview Enquete-Kommissionen Manfred Wilke — Kirche (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=ce1LfJKeISE>, відвідано 20 лютого 2020

для ФРН існування НДР — це було продовження тоталітарних, антидемократичних традицій Третього Рейху. Натомість, для східнонімецької держави, яка позиціонувала себе антифашистською, — Західна Німеччина була оплотом німецького імперіалізму та, згідно з офіційною соціалістичною термінологією, фашизму ¹³⁴.

Комісія звинувачувала НДР у поверховій денацифікації, оскільки розбудова соціалізму на теренах Німеччини та ліквідація нацистського спадку проходили одночасно і в легітимаційних цілях. Оскільки, готовність співпрацювати з новим режимом та розбудовувати соціалізм вважалася достатнім доказом антифашистських настроїв ¹³⁵. Разом з тим «антифашизм», на переконання членів комісії, — навмисно створений термін, який було вигідно використовувати, щоб позбутися уявного ворогу. Наприклад, придушення повстання 17 червня 1953 року як фашистського руху або побудова Берлінського муру, як оборонний вал від іншої, фашистської Німеччини. ¹³⁶

Комісія мала намір розглядати минуле НДР диференційно та об'єктивно, і була обережною у тому, щоб поставити знак «дорівнює» між НДР і Третім Рейхом. Комісія постановила, що дані режими були різні за своєю природою, тому їх не можна ототожнювати ¹³⁷. Проте, якщо простежити риторику членів правоконсервативних сил під час дебатів, то, заперечуючи однаковість двох систем, принагідно поряд з НДР згадувався Третій Рейх. Порівняння двох систем надавало вагому політичну перевагу над Партією демократичного соціалізму. За післявоєнним законом ФРН був закріплений принцип демократії, яка могла себе захистити (нім. *die streitbare, wehrhafte Demokratie*). Це було зроблено із наміром, щоб партія, яка виявляє ворожість або

¹³⁴ Boyer D. *Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany* // *Public Culture*. — 2006. — № 2. — P. 369.

¹³⁵ Bericht der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED - Diktatur in Deutschland». — Bonn, 1994. — S. 52.

¹³⁶ Там само. — S. 53.

¹³⁷ Там само. — S. 264.

нехтування принципами демократії, автоматично ставала антиконституційною¹³⁸. Тому, можна припустити, що порівняння двох тоталітарних режимів могло слугувати також кроком проти політичних опонентів.

Очевидно, що результати роботи комісії важко оцінити однозначно. Ендрю Бітті наводить вислів східнонімецького дисидента Юргена Фукса, який охарактеризував роботу комісії та її ставлення до історії НДР так: «Сьогодні інші пишуть наші біографії зважено та академічно. Це добре, але і погано водночас»¹³⁹. Очевидно, що дисидент був задовгоений, тим що проводилася ґрунтовна робота над минулим НДР, але у його виразі чується також занепокоєння тим, що «написання історії» відбувається «іншими».

Погляд на НДР як диктатуру СЄПН надав поштовх до критики роботи комісії. Пол Кук співвідносить «іншу Німеччину», уособлену НДР, з історичною версією «Сходу» Саїда¹⁴⁰. Лєвова доля критики роботи комісії надходила від членів партії Демократичного соціалізму. Її представники у знак незгоди із думкою більшості створили власну Альтернативну комісію¹⁴¹. Вони закликали усіх до наукової критики тези «режиму несправедливості» (нім. Unrechtsregime Deutsche Demokratische Republik).¹⁴² Представники Партії демократичного соціалізму закликали до аналізу помилок при побудові соціалізму на теренах Східної Німеччини. Натомість роботу комісії вони розцінювали як неофіційний судовий процес над комуністами. Дітмар Келлер (ПДС) у своїй промові щодо завершення роботи першої комісії 17 червня 1994

¹³⁸ Лезина Е. Люстрация и открытие архивов в странах Центральной и Восточной Европы // Вестник общественного мнения. — 2015. — № 2. — С. 57.

¹³⁹ Цит. за: Beattie A. Playing Politics with History: The Bundestag Inquiries into East Germany. — New York, 2008. — P. 1.

¹⁴⁰ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 41.

¹⁴¹ Einsetzung. Fünf Anträge – eine Enquete-Kommission // Enquete-Online. Die Enquete-Kommissionen zur Aufarbeitung der SED-Diktatur / Електронний ресурс: <https://enquete-online.de/einsetzung/>, відвідано 20.03.2020

¹⁴² Bericht der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED - Diktatur in Deutschland». — Bonn, 1994. — S. 250.

року наголошував на необхідності продовжувати роботу над спільним минулим. Він зазначив, що комісії не вдалось об'єднати різні погляди на історію НДР та залучити різний досвід життя в Східній Німеччині¹⁴³.

Перша дослідницька комісія виокремила східнонімецьких опозиціонерів, борців за громадянські права в НДР у загальнонімецькому історичному наративі. Вона намагалась встановити правосуддя через реабілітацію постраждалих від режиму, та засудити причетних до репресій. Манфред Вілке, соціолог та член ХДС, зазначив, що окрім наявних позитивних зрушень, лишались питання, які комісії не вдалося вирішити: «У дев'яностих роках раптом вибухає ціла історія навколо Штазі, але в НДР було так само 17 мільйонів, які жили нормальним життям. Однак це було інше життя, ніж те, яке проживали 60 мільйонів німців на заході. Цих питань комісія не вирішила»¹⁴⁴. М. Вілке, на нашу думку, наголосив на важливому аспекті, який характеризував дебати стосовно життя в НДР. Члени комісії часто вдавалися до порівняння повсякдення в НДР і ФРН, на фоні чого увесь досвід східних німців вважався ненормативним відносно західних. Райнер Епельман (ХДС), своєю чергою, вважав роботу комісії результативною та успішною, оскільки вона сприяла затвердженню антитоталітарного консенсусу в об'єднаній Німеччині¹⁴⁵.

Амбівалентна оцінка результатів діяльності комісії полягала, головним чином, у розпливчастості формулювань цілей та завдань. Дехто вбачав у комісії спосіб усунути конкурентів з політичної арени, дехто говорив про відкриті можливості для опрацювання минулого. Члени комісії зосередилися

¹⁴³ Redebeitrag von Dietmar Keller in der 234. Sitzung des Bundestages // YouTube. — 2018. — 17 жовтня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=Q-u79NflcWQ&feature=youtu.be>, відвідано 24.02.2020

¹⁴⁴ Interview Enquete-Kommission Manfred Wilke — Bilanz (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=4sugz9Y7yjI&t=128s>, відвідано 20.03.2020

¹⁴⁵ Interview Enquete-Kommissionen Rainer Eppelmann — Bilanz (2018) // YouTube. — 2018. — 21 листопада / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=qTzVFfyq-ioY>, відвідано 24.02.2020

на функціонуванні влади, важелях впливу держави на громадян. У звіті 1994 року визнається недолік роботи комісії щодо вибіркового проведення слухань свідків. Насамперед, він пов'язаний з тим, що надмірна увага сконцентрована на представниках державних структур та на жертвах режиму, але не розглядалося побутове життя пересічних громадян¹⁴⁶. Тому цілком логічно, що у результаті був представлений цілком близький до тоталітарної моделі образ НДР, який не міг повною мірою показати життя в Східній Німеччині.

В середині дев'яностих років виникла нова потреба продовження роботи комісії. Все більше східних німців почали виявляти своє незадоволення політикою об'єднаної Німеччини і почали апелювати до свого досвіду життя в НДР. Мур, який не впав разом із Берлінським, проявився в існуванні так званої «стіни в головах» (нім. Mauer im Kopf), що супроводжувалося ментальним відмежовуванням східних німців від західних, і навпаки. Натяк на продовження дослідження НДР був зроблений першою комісією: «Немає жодного сумніву, що розгляд минулого НДР і ліквідація наслідків СЄПН перебуває на ранніх стадіях, тому роботу треба продовжувати належним чином»¹⁴⁷. Отже, повернення до перегляду тоталітарного режиму НДР сталося через рік після завершення роботи першої комісії.

2.2. Друга комісія Enquete як продовження роботи над минулим НДР

Перша комісія з розгляду диктатури СЄПН виникла як дослідницький орган. Вона мала на меті дослідити зловживання владою серед політверхівки НДР та реабілітувати постраждалих від партії та Штазі. Фактично комісія створила наратив, за яким вплив ПДС, як спадкоємці основної партії НДР, мав бути знівельований, а головними героями об'єднання були східнонімецькі дисиденти та прозахідно налаштовані сили. Але із середини дев'яностих років

¹⁴⁶ Bericht der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED - Diktatur in Deutschland». — Bonn, 1994. — S.11.

¹⁴⁷ Schlußbericht der Enquete-Kommission «Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit». — Bonn, 1998. — S. 9.

до себе привертає увагу феномен остальгії. Тому, до кола питань, які потребували додаткового дослідження входять: побутове життя, освіта, культура і наука в НДР; економічна, соціальна та екологічна політика СЄПН; аналіз проблем у новоприєднаних регіонах; дослідження ментальності; причини невдоволення політикою ФРН; місце НДР у національній пам'яті.

22 червня 1995 року німецьким парламентом була створена комісія «Подолання наслідків диктатури СЄПН у процесі єднання Німеччини», яка діяла до 1998 року. Більшість становили представники ХДС у складі п'яти членів Бундестагу та п'яти експертів. Була також представлена Соціал-демократична партія Німеччини, яка мала чотири члени та чотири експерти, Альянс 90 або «Зелені» та Вільна демократична партія, які могли висунути для участі в дебатах по одному члену та одному експерту. Партія демократичного соціалізму могла взяти участь у дебатах, але без права голосу¹⁴⁸. Під час діяльності другої комісії замість Дітмара Келлера ПДС представляв Людвіг Ельм, східнонімецький політик і вчений. Манфред Вілке характеризував його як «догматика», оскільки попри його присутність на засіданнях, внесок в обговорення питань залишався незначним¹⁴⁹. Хоча члени Партії демократичного соціалізму права голосу не мали, але на основі спеціального голосування вони доволі часто вступали у конфронтацію із думками більшості. Їхня діяльність була спрямована на реабілітацію становища СЄПН та НДР в очах членів комісії.

Комісія ставила перед собою такі завдання:

1. Спираючись на результати попередньої, друга комісія мала сприяти політико-історичному та політико-моральному перегляду оцінки диктатури СЄПН.

¹⁴⁸ Там само. — S.10.

¹⁴⁹ Interview Enquete-Kommission Manfred Wilke — Themenbereiche in der BEG 1 (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: https://www.youtube.com/watch?v=TOjFwa6_oyU&t=108s, відвідано 20 лютого 2020

2. сприяти демократизації та антитоталітарному консенсусу в Німеччині, протистояти всім тенденціям виправдання та «вибілення» образу диктатури.
3. діяльність комісії направлена на порозуміння громадян із різним досвідом у новому соціумі після Об'єднання; реабілітувати постраждалих внаслідок політики СЄПН.
4. комісія мала виробити рекомендації дій, які є необхідними у сучасному політичному та соціальному житті Німеччини після 40-річної диктатури СЄПН і розділення¹⁵⁰.

Діяльність другої комісії щодо перегляду історії НДР позначилася жвавими та широкомасштабними дебатами. На запрошення членів комісії прибула делегація із Чеської Республіки на чолі з Павлом Толнером для обговорення тем розслідування злочинів комуністичного режиму¹⁵¹. Комісія внесла пропозицію до Бундестагу щодо створення фонду для подальшого вивчення диктатури СЄПН. Завданнями для функціонування цього фонду були: надати допомогу жертвам диктатури, активізувати академічні дослідження та зберегти наявні документи та матеріали¹⁵². Важливим питанням для діяльності другої комісії було також вироблення меморіальної політики щодо двох німецьких диктатур. Друга комісія запропонувала меморіальну концепцію (нім. Gedenkstättenkonzeption), яка була прийнята 1999 року. За нею, в німецькій національній пам'яті мало закріпитися вшанування жертв нацизму та комунізму.

Проблеми, які спонукали до створення нової комісії стосувалися зменшення довіри до уряду ФРН та апелювання до досвіду життя в НДР (так звана остальгія). Комісія зосередилася на дослідженні перетворень в

¹⁵⁰ Schlußbericht der Enquete-Kommission «Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit». — Bonn, 1998. — S.11.

¹⁵¹ Там само. — S.16.

¹⁵² Ergebnisse // Enquete-Online. Die Enquete-Kommissionen zur Aufarbeitung der SED — Diktatur / Електронний ресурс: <https://enquete-online.de/ergebnisse/>, відвідано 20.03.2020

економіці, соціальній та екологічній сфері в нових федеральних землях, порівнюючи їх стан на початку дев'яностих із сучасним. Члени ХДС вказували на очевидні прогалини у веденні політики СЄПН інколи висміюючи її. Наприклад, обговорюючи низьку якість технічного обладнання в НДР була наведена фраза Леніна про «удосконалення соціалістичного виробництва на основі передового обладнання». Згодом послідував коментар: «Отже мова йшла не про економіку НДР»¹⁵³. На переконання консервативного табору, причини високого безробіття на сході викликані, у першу чергу, невмілою політикою СЄПН, а федеральний уряд намагається їх ліквідувати. Ліквідувати «помилки» попередників мала установа Тройханд, яка мусила приватизувати збиткові державні підприємства Східної Німеччини. Більшість серед членів комісії вбачали діяльність даної установи позитивно, оскільки близько 6000 промислових компаній вийшли на ринок; безсумнівно, збільшився прошарок середнього класу з 1994 року¹⁵⁴.

Представники СДПН через Спеціальне голосування (der Sondervotum) висловили свою незгоду із думкою більшості. Визнавши вагомість перетворень та важливість капіталовкладень, які надходили із Заходу, вони зауважили, що весь вантаж зрушень випав на плечі східних німців¹⁵⁵. Соціал-демократи закликали подивитися на діяльність Тройханду під іншим кутом, з боку східних німців. Згідно із цим поглядом, діяльність даної установи була скоріше провальною для Сходу, ніж успішною. Насамперед через те, що деякі компанії були ліквідовані без необхідності, а втрата робочих місць призвела до високого рівня безробіття¹⁵⁶. З огляду на політику повної зайнятості в НДР, втрата роботи серед східних німців сприймалася особливо гостро, що повпливало на переоцінку НДР (остальгія). ХДС та Вільні демократи

¹⁵³ Schlußbericht der Enquete-Kommission «Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit». — Bonn, 1998. — S.67.

¹⁵⁴ Там само. — S. 62

¹⁵⁵ Там само. — S. 79

¹⁵⁶ Там само. — S. 83-84

відреагували на доповідь СДПН, заявивши, що ті «неадекватно сприймають процес трансформацій»¹⁵⁷. Ностальгію ж за НДР правоконсервативне крило охарактеризувало як «проблеми з менталітетом внаслідок соціалізації в НДР»¹⁵⁸ або «невігластво»¹⁵⁹. Примітно, що серед превалюючої більшості членів комісії панувало ставлення до ностальгії, яку вони ототожнювали з ностальгією, як до небезпечного явища, яке характеризувалося бажанням відновити диктатуру в Німеччині. До Бундестагу навіть надішла рекомендація від членів СДПН, в якій наголошувалося на важливості економічної стабілізації регіону, щоб «придушити появу ностальгії»¹⁶⁰.

Хоча повсякдення в НДР (Alltag in der DDR) розглядалося на засіданнях, у тому числі, щоб краще зрозуміти витoki ностальгії, для членів комісії воно виступало у якості мікрорівня для дослідження репресій та опору режимові. За враженнями історика Ілько-Заши Ковальчука, який брав участь у роботі другої комісії, повсякденне життя НДР так і залишилося непроговореним. Він зазначав, що наразі не можна зарахувати обговорення даної теми до сильних сторін роботи комісії, оскільки вона досі залишається причиною широких розбіжностей¹⁶¹. Тому, повсякденне життя в НДР та його репрезентації в музейних експозиціях стало центральною темою для комісії історика Мартіна Заброва (2005-2006).

Іронія полягала у тому, що чим більше Християнські демократи хотіли продемонструвати репресивний характер держави СЄПН, тим більше аргументів мали проти них ПДС¹⁶². Представники ПДС звинувачували членів комісії у навмисній концентрації уваги на злочинах режиму СЄПН задля

¹⁵⁷ Там само. — S. 110-111

¹⁵⁸ Там само. — S. 106.

¹⁵⁹ Там само. — S. 142.

¹⁶⁰ Там само. — S. 110

¹⁶¹ Interview Enquete-Kommissionen Ilko-Sascha Kowalczyk — Alltag (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=K3IDQEo4XC4>, відвідано 20 лютого 2020

¹⁶² Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 49.

делегітимації лівого політичного крила після об'єднання Німеччини. За обставин, що тоді склалися, ПДС могла себе представляти опозиційною силою. 1998 року Партія демократичного соціалізму подолати 5-відсотковий бар'єр та отримала 36 місць у парламенті. Таким успіхом вона завдячувала виборцям зі сходу країни, які віддали 21,6 % голосів проти 0,9% підтримки із заходу¹⁶³.

Робота другої комісії яскраво показала, що історія НДР стала плацдармом для «битви поглядів». Виходячи із власних політичних орієнтацій, при обговоренні формувалася абсолютно різний, подекуди контрастуючий погляд на НДР. Наприклад, під час дебатів з приводу шкільної системи, правоконсервативне коло наголошувало на тому, що навчання в НДР зводилося переважно до пропаганди серед учнів, а вчителі мали перед собою ідеологічну ціль — виховати «соціалістичну людину»¹⁶⁴. Соціал-демократи на противагу цьому заявляли, що спроби реформувати шкільну систему мали місце ще у 80-х роках, але активніше розгорнулися за нового демократичного уряду НДР (в який входила СДПН). Реформи були спрямовані на покращення стандартів шкільної освіти зі збереженням «старих традицій» НДР¹⁶⁵. ПДС відстоювали свою позицію тим, що мета освітньої системи в НДР — надати освіту незалежно від походження та матеріального забезпечення. Тому, критика навчання в НДР членами ПДС сприймалася як «дешевий аргумент для применшення науки НДР, яке почалося після революції 1989 року»¹⁶⁶.

Якщо порівняти судження зазначені вище, то можна побачити що серед членів комісії превалювало різне сприйняття НДР. Більшість комісії (ХДС, Вільні демократи, партія Зелених) НДР бачили неконституційною,

¹⁶³ Dennis M. Perceptions of GDR Society and its Transformation: East German Identity Ten Years after Unity // The New Germany in the East: Policy Agendas and Social Developments since Unification / Ed. C. Flockton, E. Kolinsky, R. Pritchard. — London, 2000. — P. 92.

¹⁶⁴ Schlußbericht der Enquete-Kommission «Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit». — Bonn, 1998. — S.139.

¹⁶⁵ Там само. — S.143.

¹⁶⁶ Там само. — S. 148-149.

антидемократичною державою, яка існувала з 1949 року до 1990. СДПН погоджувалися зі сприйняттям НДР як диктатури СЄПН, яка здійснювала тиск на громадян до 1989, але після падіння муру, на їх переконання, почався новий короткий демократичний період. Для ПДС — НДР існувала доти, поки чинною залишалася Соціалістична єдина партія Німеччини, яка піклувалася про своїх громадян.

Отже, результати роботи даної комісії також важко оцінити однозначно. З одного боку, трирічна робота комісії принесла чимало зрушень. Вони стосувалися питання матеріальної компенсації жертвам диктатури СЄПН, створення меморіальної концепції щодо НДР та фонду для подальшого опрацювання історії східнонімецької держави. Робота фонду «Опрацювання диктатури СЄПН» (нім. *Aufarbeitung der SED-Diktatur*) була націлена на подальше академічне дослідження історії Східної Німеччини з акцентом на опозиції та жертвах режиму. У ширшому сенсі робота фонду мала залучити східних та західних німців до роботи над минулим НДР. Меморіальна концепція, яка була прийнята 1999 року закріпила НДР в загальнонімецькій пам'яті як другу диктатуру після націонал-соціалізму. Комісія наголошувала, що центральними спогадами на диктатуру 20 століття в Німеччині мусять бути спогади про державу Гітлера¹⁶⁷. Проте акцентуючи увагу виключно на таких місцях як Баутцен і Хоеншонхаузен (в'язниці Штазі), комісія пов'язувала репресії в НДР зі злочинами Третього Райху. Тімоті Гартон Еш стверджував, що в уявленнях людей такі поняття як «нацист» та «Штазі» є нерозривно пов'язаними¹⁶⁸.

З іншого боку, під час роботи комісії зникла спроба прийти до консенсусу стосовно теми минулого НДР. Протягом усього обговорення,

¹⁶⁷ Interview Enquete-Kommission Manfred Wilke — NS- und SED-Diktatur (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=mkgDkTGpGdc>, відвідано 20 лютого 2020

¹⁶⁸ Цит. за: *Berghahn D.* Remembering the Stasi in a Fairy Tale of Redemption: Florian Henckel von Donnersmarck's «Das Leben der Anderen» // *Oxford German Studies*. — 2009. — № 3. — P. 322.

прозахідно налаштовані сили намагалися продемонструвати свій внесок у трансформацію Східної Німеччини. Насамперед такі, як оновлення транспортної системи, покращення стандартів життя, вільний вияв власної думки, а з ним і побудова демократії. Примітним є те, що стан Східної Німеччини продовжував порівнюватися із західним. Це створювало протиставлення: «багатий і успішний Захід» і «депресивний Схід», якому треба дорівнятися до західного рівня. Соціал-демократи апелювали до розгляду перетворень через досвід східних німців. Вони наголошували, що виходячи із втрат та перетворень, яких зазнали німці на сході переможне об'єднання Німеччини ними може сприйматися інакше. Ліве крило намагалися використати наявність остальгії як доказ «вмілої та правильної політики СЄПН», на відміну від сучасних перетворень під керівництвом ХДС.

Кожна із політичних сил демонструвала свої погляди на минуле даної держави, що виливалося у подекуди контрастуючі образи. ПДС на відміну від попередньої комісії, перетворилася на активного учасника обговорення. Отже, як ми маємо змогу побачити, що опрацювання минулого НДР перетворилося на площину для політичних дебатів, які можна вважати битвою за політичний вплив у об'єднаній Німеччині. Проте, можна ствердити, що комісії не вдалося знайти баланс, тому пам'ять про НДР так і залишалася між двох площин: повсякденного життя та переслідувань і репресій.

2.3. Комісія Мартіна Заброва 2005-2006 рр. та формування офіційної політики пам'яті щодо НДР.

У рік завершення роботи другої комісії з огляду диктатури СЄПН, у політичному житті Німеччини відбулися значні зміни. На виборах 1998 року Християнські демократи поступилися політичною владою Соціал-демократам та партії Зелених, які утворили «червоно-зелену коаліцію». Відхід від влади Християнських та Вільних демократів можна пов'язати зі спробою проведення ревізії місця НДР в німецькій національній пам'яті новим урядом.

Усвідомлюючи, що історія НДР продовжувала залишатися у двох контрастуючих полюсах, новий міністр культури Крістін Вайс навесні 2005 року ініціювала створення експертної комісії для ревізії меморіальної концепції щодо історії НДР¹⁶⁹.

Очоловав комісію історик, директор центру новітньої історії в Потсдамі — Мартін Забров. Склад комісії був строкатий і складався з громадянських активістів НДР, істориків, письменників, журналістів, працівників музеїв та архівів, які були пов'язані з історією НДР. Тобто, вперше стосовно майбутнього НДР почали висловлюватися в одній аудиторії не політики, а науковці та громадські діячі. Даний факт продемонстрував відхід від надмірної політизованості дебатів про минуле НДР. Дебати були викладені в книзі «Куди прямує пам'ять про НДР?: Документація дебатів» (2007 р.)¹⁷⁰. Книга, своєю чергою, складалась із декількох частин: передмови М.Заброва, де він також розповідав історію та причини створення комісії, висновків та рекомендацій, протоколу дебатів та рефлексій до запропонованих комісією ідей у пресі.

Мартін Забров у передмові до викладених дебатів зазначив, що потреба у роботі комісії виникла через зростаюче значення культури пам'яті для усвідомлення історичного минулого¹⁷¹. Історик наголосив на успіху фільму Флоріана Хенкеля фон Доннерсмарка «Життя інших» (2006 рік), який, за його словами, «сприяв підвищенню обізнаності громадськості стосовно проблем, пов'язаних з опрацюванням НДР»¹⁷². Під «проблемами» історик мав на увазі те, що попри тривалу роботу з історією НДР, пам'ять стосовно даної держави залишалася поляризованою. Насамперед через те, що в офіційному

¹⁶⁹ Göschl R. DDR-Alltag im Museum: Geschichtskulturelle Diskurse, Funktionen und Fallbeispiele im vereinten Deutschland. — Berlin, 2019. — S. 69.

¹⁷⁰ Wohin treibt die DDR-Erinnerung? Dokumentation einer Debatte / Hrgb. M. Sabrow, R. Eckert, M. Flacke et al. — Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. — 447 s.

¹⁷¹ Wohin treibt die DDR-Erinnerung? Dokumentation einer Debatte / Hrgb. M. Sabrow, R. Eckert, M. Flacke et al. — Göttingen, 2007. — S. 15.

¹⁷² Там само. — S. 14.

меморіальному ландшафті превалювала тема Штазі, репресій, у той час, коли повсякденне життя нівелювалася. Дана комісія, очевидно, мала за мету згладити поляризованість пам'яті на прикладі меморіальної політики.

Забров вбачав пошук «правильної» моделі пам'яті через відкритість дискусії, плюралізм поглядів та академічне дослідження диктатури СЄПН. Для реалізації цього ним запропоновано було створити децентралізовану історичну мережу, яка б обмежувала «нав'язування» пам'яті з боку влади та надавала можливість для реалізації громадських ініціатив¹⁷³. Історик закликав створити своєрідний форум для проведення публічних обговорень, який міг би водночас слугувати центром дослідження історії НДР¹⁷⁴. Усвідомлюючи необхідність проведення ревізії історичної парадигми, Забров запропонував нову схему репрезентації історії НДР у трьох напрямках. Перший напрямок втілював схему «влада — суспільство — супротив», другий — «спостереження — переслідування», останній — «поділ країни — кордон»¹⁷⁵. Запропонована концепція мала за мету створити місця пам'яті, які б зображували життя в НДР у всіх її суперечностях.

Обговорення нової концепції супроводжувалося активними внутрішніми дебатами в комісії. Більшості дискутантів вона здавалася нелогічною, нерепрезентативною або не зрозумілою. З точки зору історика Горста Мюллера: «Запропонована трирівнева концепція, яка знаходиться в центрі доповіді, здається мені сумнівною.[...] На мій погляд, у ній є суперечності»¹⁷⁶. Манфред Вілке, який також брав активну участь у першій і в другій комісії, додав, що також не вважає нову концепцію вдалою¹⁷⁷.

Найгострішою була дискусія стосовно репрезентації повсякденного життя. Фрея Клієр, членкиня комісії та активістка за громадянські права в

¹⁷³ Там само. — S. 21.

¹⁷⁴ Там само. — S. 34.

¹⁷⁵ Там само. — S. 23.

¹⁷⁶ Там само. — S. 53.

¹⁷⁷ Там само. — S. 67.

НДР, не погодилася із пропозиціями комісії. На основі Спеціального голосування (*Sondervotum*) вона висловила своє невдоволення тим, що комісія займається історизацією НДР і переходить у поле академічної дискусії. У додаванні до офіційного наративу теми повсякдення при диктатурі СЄПН, Клієр вбачала загрозу демократії. Свою думку вона аргументувала тим, що вже існує покоління німців для яких НДР є «такою ж далекою як Римська імперія»¹⁷⁸. І тому, такі меморіали як Хоеншонхаузен, на її думку, найкраще репрезентують історію НДР, оскільки виконують освітньо-виховну функцію і мають високий вплив на молоде покоління¹⁷⁹. Горст Мюллер озвучив схожу думку. Він заявив, що «служба держбезпеки більш характерна для НДР, ніж ясла»¹⁸⁰. Манфред Вілке, запропонував продемонструвати повсякдення НДР через призму спротиву диктатурі СЄПН. На його думку, саме через протидію авторитаризму, яка надходила з боку суспільства, була повалена партія та відбулося німецьке об'єднання. Тому революційний заклик «Ми — один народ» (нім. *Wir sind ein Volk*), а не архів документів Штазі мусив, на його думку, стати символом цього періоду¹⁸¹. Вочевидь учасники обговорення вбачали небезпеку в залученні повсякдення до історії НДР, оскільки вважали, що може створитися хибне уявлення про диктатуру СЄПН. Це свідчить про те, що історія НДР продовжувала використовуватися в політичних цілях.

Атиповою була пропозиція директора Німецького історичного музею Ганса Оттомейєра. На протигагу заяві міністра культури К. Вайс про те, що створення музею НДР не може йти і мови, він зазначив, що «тепер настала нова епоха»¹⁸². Тому, Оттомейєр закликав розглянути ідею створення музею НДР найближчим часом. Кардинально протилежної думки була Гільдінгунг Нойберт, представниця установи, де зберігаються документи Міністерства

¹⁷⁸ Там само. — S. 44.

¹⁷⁹ Там само. — S. 45.

¹⁸⁰ Там само. — S. 56.

¹⁸¹ Там само. — S. 67-68.

¹⁸² Там само. — S. 132.

держбезпеки НДР в Тюрингії. Вона заявила, що у роботі над минулим НДР «мова йде про спробу впровадити парадигму політичної делегітимізації та підтримання антитоталітарного консенсусу в Німеччині»¹⁸³. Спроби критично осмислити історію Східної Німеччини вона вважала утопічними та марними. Голова комісії висловив своє незадоволення виступом Нойберт. Забров наголосив, що ідея комісії саме базувалась на тому, щоб «перебувати в союзі з правдою, навіть якщо це просто нормативна ідея»¹⁸⁴.

Роботу даної комісії можна вважати спробою поєднати в офіційному наративі погляди на НДР як на країну, де існувало повсякдення, та країну репресій. Із задокументованих обговорень комісії відомо, що початково Забровим вводився термін «зміна парадигми» як ревізія офіційного погляду на НДР. Однак вже в кінцевих рекомендаціях даний термін був виключений, оскільки, вірогідно, видавався членам комісії доволі різким. Попри критику історизації НДР, на нашу думку, спроба поглянути на події з іншої перспективи вказують на початок формування критичного та зваженого погляду на НДР.

За 13 місяців роботи, комісія провела 22 пленарних засідання, і в травні 2006 року оприлюднила звіт роботи. Забров наголосив, що не схильний вважати рекомендації комісії кінцевим продуктом, а радше — фундаментом для майбутніх ідей, обговорень та концепцій стосовно життя в НДР¹⁸⁵. Справді, рекомендації комісії викликали бурхливе обговорення. Серед тих, хто критикував нову концепцію був і директор меморіалу Хоеншонхаузена — Хубертус Кнабе. Він заявив, що згідно з новою інтерпретацією НДР репрезентувалась полегшеною версією¹⁸⁶. Журналістка із НДР, Регіна Мьонх,

¹⁸³ Там само. — S. 141.

¹⁸⁴ Там само. — S. 166.

¹⁸⁵ Там само. — S. 47.

¹⁸⁶ Цит. за: *Dippel C. Debatte um Erinnerung an SED-Diktatur Publikation zur Sabrow-Kommission // Potsdamer Neueste Nachrichten. — 2007. — 11 квітня / Електронний ресурс: <https://www.pnn.de/wissenschaft/debatte-um-erinnerung-an-sed-diktatur-publikation-zur-sabrow-kommission/22457766.html>, відвідано 14.04.2020*

своєю чергою, критикувала позицію Кнабе, називаючи її абсурдною. За словами журналістки, в Хоеншонхаузені репрезентується історія НДР крізь призму «емоційного домінування» замість професійного погляду¹⁸⁷. У вислові Регіни Мьонх можна помітити заклик до відходу від емоційності теми НДР, а натомість розглядати минуле з історичної перспективи. Науковці Міхаель Шварц та Герман Венткер заключили, що запропонована структура репрезентації НДР, бажано чи ні — наближає до ностальгії за СЄПН¹⁸⁸. На наше переконання, твердження про те, що залучення повсякденного життя до історії НДР може створити неправильне бачення країни, насамперед як пом'якшена версія диктатури, не має нічого спільного з реальністю. Навпаки, як нам видається, із залученням погляду на повсякденне життя відкриються ширші можливості осмислення минулого Східної Німеччини. До того ж, це зменшило б невдоволення серед східних німців репрезентаціями, які не співпадали з їхнім реальним досвідом.

Комісія завершила роботу, коли на політичній арені країни знову відбулись зміни. Цього разу до влади повернулися Християнські демократи. Бернд Нойман, новий міністр культури, відхилив рекомендації комісії Мартіна Заброва¹⁸⁹. Однак вже 2008 року була оприлюднена нова меморіальна концепція, яка, як нам здається, враховує пропозиції комісії 2005-2006 років. На це вказує ряд моментів. Насамперед, запровадження децентралізованого фінансування на зведення меморіалів та місць пам'яті, щоб надати можливість реалізувати ініціативи «знизу»¹⁹⁰. Також було запропоновано на основі історичної мережі (Geschichtsverbund) сприяти поживавленню комунікації між

¹⁸⁷ Цит. за: *Klinge S.* 1989 und wir: Geschichtspolitik und Erinnerungskultur nach dem Mauerfall. — Bielefeld, 2015. — S. 84.

¹⁸⁸ Цит. за: *Göschl R.* DDR-Alltag im Museum: Geschichtskulturelle Diskurse, Funktionen und Fallbeispiele im vereinten Deutschland. — Berlin, 2019. — S. 70.

¹⁸⁹ *Beattie A.* The Politics of Remembering the GDR: Official and State-Mandated Memory since 1990 // *Remembering the German Democratic Republic. Divided Memory in a United Germany* / Ed. D. Clarke, U. Wölfel. — London, 2011. — P.32.

¹⁹⁰ Fortschreibung der Gedenkstättenkonzeption des Bundes «Verantwortung wahrnehmen, Aufarbeitung verstärken, Gedenken vertiefen». — Berlin, 2008. — S. 2-3

організаціями, які є безпосередньо пов'язаними з історією НДР: «Ця історична мережа надасть окремим установам свободу, якої вони потребують для своєї роботи, зміцнить усталені структури, відкриє нові шляхи співпраці та дозволить реалізувати сумісні проекти¹⁹¹». Отже, заснування історичної мережі та надання можливості для реалізації громадських ініціатив є безпосередньо реалізацією пропозицій комісії Заброва. У постанові 2008 року було також зазначена важливість залучення західних німців до спільного опрацювання минулого¹⁹². Таким чином, бачимо спробу вивести історію НДР з категорії «східних проблем».

Проблемним питанням під час функціонування комісії 2005-2006 років було залучення повсякденного життя до розгляду диктатури СЄПН. За нової меморіальної концепції було визнано необхідність залучення повсякдення, а сама схема представлення історії НДР зазнала деяких трансформацій у порівнянні із концепцією Заброва. Вона вже охоплювала такі напрямки: «поділ і кордон», «спостереження і переслідування», «суспільство і повсякденне життя», «опір і опозиція». Включення повсякдення, згідно з опублікованим звітом 2008 року, мало «протидіяти тривіалізації диктатури СЄПН та остальгії»¹⁹³. Можна зробити висновок, що, за даної схеми, повсякденне життя було представлене на фоні диктатури.

Разом із тим у 2006 році все ж був відкритий перший музей історії НДР в місті Берлін, однак як приватна ініціатива. Як зазначала Хорольська, спочатку музейна експозиція репрезентувала повсякденне життя пересічного громадянина НДР. Однак, вже у 2010 році після обширної критики до загальної експозиції додалося також представлення впливу держави на громадян¹⁹⁴. Наразі експозиція побудована на основі трьох напрямків:

¹⁹¹ Там само. — С. 5.

¹⁹² Там само. — С. 3.

¹⁹³ Там само. — С. 9.

¹⁹⁴ Хорольская М. Преодоление прошлого и переосмысление истории ГДР в современной Германии // Россия и современный мир. — 2019. — №1. — С.139.

громадське життя, приватне, і вплив держави на індивіда (див додаток 6). Музей має на меті продемонструвати східнонімецьке повсякденне життя в контексті моди, культури 70-х років.

Комісія Мартіна Заброва та особливо бурхливі дебати, які розгорілися довкола неї, показують, що в середині 2000-х років розгорнулася боротьба за те, який образ НДР має закріпитися в німецькій пам'яті. Андреас Лудвіг, член комісії Заброва, історик, назвав публічне обговорення рекомендацій комісії переходом історії НДР від колективної або комунікативної до культурної пам'яті¹⁹⁵. Якщо застосувати схему, яку пропонує Алла Киридон, то можемо охарактеризувати цей період переходом від вербалізованих до візуальних репрезентацій минулого НДР¹⁹⁶.

Проте, у порівнянні із двома попередніми, комісія 2005-2006 років виглядає «загубленою» або менш успішною. Наразі про неї найменше відомостей та критичної літератури. Члени комісії виробили рекомендації, які мали на меті вирівняти поляризованість пам'яті про НДР, яка варіювалась між країною Штазі та остальгією. Запропоновані ідеї вочевидь вбачались занадто радикальними, оскільки в офіційних колах все ще надається перевага модусу пам'яті про НДР як диктатуру (*Diktaturgedächtnis*). Однак, як ми надалі мали змогу переконатися, внесок комісії залишається доволі значущим, тому що вона підняла питання повсякдення, а з ним і ревізії офіційної парадигми. Отже, можна ствердити, що комісія Заброва поклала початок професіоналізації дебатів щодо минулого НДР.

Німеччину наразі можна вважати рекордсменом з-поміж інших країн у напрямку подолання минулого (нім. *Vergangenheitsbewältigung*). Поряд з нацистською, перед об'єднаною Німеччиною постала нова «тінь тоталітарного

¹⁹⁵ Ludwig A. Representations of the Everyday and the Making of Memory: GDR History and Museums // Remembering the German Democratic Republic. Divided Memory in a United Germany / Ed. D. Clarke, U. Wölfel. — London, 2011. — P. 48

¹⁹⁶ Киридон А. Подолання минулого в країнах Центрально-Східної Європи: основні тенденції // Європейські історичні студії. — 2016. — № 4. — С. 131.

минулого». Після розпаду соціалістичного блоку, ФРН була єдиною країною, яка створила комісії з опрацювання минулого¹⁹⁷ і підійшла до його розгляду комплексно і масово. Проте вже протягом двох десятиліть після об'єднання дебати стосовно теми НДР не вчухають. Неможливість підвести ризику під соціалістичним минулим обумовлена тим, що НДР в офіційному наративі символізує боротьбу між демократією та авторитарним режимом. Повсякденне життя часто функціонувало мікрорівнем для зображення цього протистояння. Це створює викривлене уявлення на функціонування суспільства у даний часовий проміжок. Громадяни, які мають можливість співставити власний досвід життя в НДР з його репрезентацією в об'єднаній Німеччині, часто незадоволені даною інтерпретацією. Разом з тим, неможливо описати офіційні дискусії стосовно НДР як спробу нав'язати історію «зверху». Випадок із Г. Нойберт під час діяльності комісії Заброва — показовий. Він дає можливість усвідомити, що робота з минулим в Німеччині проводиться через відкриті дискусії та має на меті залучити диференційні погляди. Під час розгляду роботи комісій ми мали змогу побачити кардинально протилежні погляди та інтерпретації історії НДР. Саме тому, офіційні дебати стосовно НДР можна назвати одним із плацдармів для війни інтерпретацій.

¹⁹⁷ Rudnick C. Die andere Hälfte der Erinnerung. Die DDR in der deutschen Geschichtspolitik nach 1989. — Bielefeld, 2011. — S. 48.

Розділ 3. Гудбай, НДР! Східнонімецький досвід у сюжетах німецького кіно

Кінематограф та історія ведуть довгий, але досить складний діалог. Спірним все ще залишається питання: чи може кіноіндустрія навчати історії? Низка науковців не поділяла ставлення до кіно як до медіума, який здатен популяризувати історію та допомагати у її вивченні. Поширеною була думка, що фільми можуть запропонувати глядачу лише зубожіле або заангажоване бачення минулого¹⁹⁸. Проте все частіше ігрові фільми стають каталізаторами обговорення і впливають на сприйняття історичного періоду поколіннями. Наприклад, американські дослідники виявили, що при обговоренні теми В'єтнамської війни, респонденти апелювали до кінематографа, зокрема до фільму «Форест Гамп» (1994 р., режисер Роберт Земекіс)¹⁹⁹.

Думки, наведені вище, свідчать про те, що фільм також виконує важливу функцію як носій пам'яті, оскільки дає, як зазначав Роберт Розенстоун, «внутрішній досвід минулого»²⁰⁰. Елісон Ландсберг порівняла силу кінематографа зі створенням «протезної пам'яті»²⁰¹. За допомогою кінострічки глядач має можливість пережити ті історичні події, свідком яких він не був, і, таким чином, скоригувати індивідуальну пам'ять.

Розглядаючи фільми як множину інтерпретацій режисера, ми намагаємося розібратися, до яких тем та образів вони вдаються при створенні свого наративу. Ми пропонуємо розглядати фільм за наступними параметрами: проаналізуємо, які віяння і тенденції в кінематографі були

¹⁹⁸ Warrington M. *History Goes to the Movies. Studying history on film.* — London: Routledge, 2007. — P. 9

¹⁹⁹ Metzger S. Are movies a good way to learn history? // *The Conversation.* — 2017. — 17 травня / Електронний ресурс: <https://theconversation.com/are-movies-a-good-way-to-learn-history-75976>, відвідано 20.0.2020

²⁰⁰ Rosenstone R. Reflections on What the Filmmaker Historian Does (to History) // *Film, History and Memory* / Ed. J. Carlsten, F. McGarry. — London, 2015. — P. 195

²⁰¹ Цит. за: Cooke P., Homewood C. Introduction: Beyond the cinema of consensus? New directions in German cinema since 2000 // *New Directions in German Cinema* / Ed. P. Cooke, C. Homewood — London, 2011. — P.10.

присутні на час створення кінострічки, і як вони впливали на фільми, в яких зображували НДР; поглянемо на те, як кінострічка відповідала історичному періоду, в якому вона була створена; проаналізуємо до яких акцентів, тем та образів вдається режисер при створенні фільму, та розглянемо як, зрештою, кінострічка була сприйнята критиками та глядачами.

Фільм цілком можна вважати частиною культурної дискусії з приводу історичного минулого та його переоцінки. Він може закріпити певні образи минулого у колективній пам'яті, або й кинути виклик гранд-наративу. Нижче ми спробуємо розібратися, як НДР зображувалася в німецькому ігровому кіно протягом двох десятиліть після об'єднання.

3.1. НДР в німецькому кінематографі 1990-х років: між трагічним та смішним

Падіння муру та об'єднання Німеччини розпочало новий період в історії німецького кінематографа. НДР, країну, яка нещодавно зникла, продовжували зображувати в кіно як східні, так і західні німці. Проте, їхні погляди на дану державу залишалися різними, тому й образ НДР залишався неоднорідним. Безпосередньо на те, як саме зображена НДР, впливали також нові культурні віяння.

Журналістка та кінокритик Катя Нікодемус порівнювала німецький кінематограф дев'яностих років зі шведським столом, де перепліталися різноманітні течії і тенденції усіх минулих років.²⁰² Виходячи з цього, існує погляд на німецьке кіно після об'єднання, як на площину виключно для розваг, яка не призначена до саморефлексії. Доволі радикально висловились режисерка Моніка Тройт, назвавши комедії 90-х років «естетично неповноцінними» та провальними у порівнянні з напрямком, який домінував

²⁰² Nicodemus K. Film der neunziger Jahre // Geschichte des deutschen Films / Hrsg. W. Jacobsen, A. Kaes, H. Prinzler. — Stuttgart, 2004. — S. 319.

до цього — «Нового німецького кіно»^{203, 204} Американський дослідник Ерік Ренчлер називає даний період «кінематографом консенсусу», якому характерна відсутність «опозиційності та критичного голосу»²⁰⁵. Вислів Ренчлера швидко увійшов у обіг та став використовуватися як синонім німецького кінематографа 1990-х років. Щоправда, погодитися із застосуванням даного визначення важко, оскільки між східно- та західнонімецькими кінорепрезентаціями зберігалася суттєва різниця.

Поява нового жанру «Німецької комедії» була зумовлена тим, що з початком 90-х років переважно західнонімецькі режисери намагалися конкурувати із монополістом у галузі кінопродукції — Голлівудом. Фільми даного періоду були орієнтовані переважно на задоволення попиту на розваги серед глядачів і не несли морально-виховної або освітньої функції. Основною глядацькою аудиторією були підлітки та молоді люди віком близько 20 років²⁰⁶. К. Нікодемус охарактеризувала даний період так: «Це були роки перепочинку, індивідуалістичної роздробленості, зручної млявості»²⁰⁷.

У той час, коли режисери «Нового німецького кіно», за висловом Еріка Ренчлера, мали «опитувати образи минулого в надії очистити спогади та впровадити зміни», Нова німецька комедія переважно копіювала шаблони

²⁰³ Напрямок «Нове німецьке кіно» виник у 1960-х роках, символізуючи відродження національного кіно. На 70-ті роки припав період його піднесення, і впродовж 80-х років він залишався впливовим. Стрічки «Нового німецького кіно» вирізняли з-поміж інших, насамперед, глибоке змістове наповнення фільмів, які звертались переважно до актуальних соціально-політичних проблем. Наприклад, Вім Вендерс, один із найвизначніших режисерів даного напрямку, у своєму фільмі «Небо над Берліном» (1987 р.) намагався проаналізувати історію країни та нації після перелому Другої світової війни. Однак, після об'єднання почав домінувати напрямок Нової німецької комедії, та режисери пропонують інакший від «Нового німецького кіно» погляд на новооб'єднану країну.

²⁰⁴ Brockmann S. A Critical History of German Film. — Rochester, 2010. — P. 416.

²⁰⁵ Цит. за: Cooke P. Homewood C. Introduction: Beyond the cinema of consensus? New directions in German cinema since 2000 // New Directions in German Cinema / Ed. P. Cooke, C. Homewood. — London, 2011. — P. 2.

²⁰⁶ Hake S. German National Cinema. — London, 2008. — P. 196.

²⁰⁷ Nicodemus K. Film der neunziger Jahre // Geschichte des deutschen Films / Hrsg. W Jacobsen, A. Kaes, H. Prinzler. — Stuttgart, 2004. — S. 319.

відомих популярних сюжетів²⁰⁸. Тому склалося враження, що історії, які були представлені у цьому жанрі, могли відбуватися як в Нью-Йорку, так і в Мюнхені²⁰⁹.

Фільми нового комедійного напрямку знайшли широкий відгук серед німецької аудиторії. Станом на 1997 рік майже третина популярної кінопродукції в Німеччині була вітчизняного виробництва²¹⁰. Журнал «Spiegel» наголошував на справжньому вибуху зацікавленості німців вітчизняним кіно, який можна назвати «Новим німецьким кінодивом»²¹¹. Не дивлячись на досить високий попит комедії на внутрішньому ринку, вона не мала успіху на міжнародній арені. Для міжнародної публіки фільми першої декади 1990-х років виглядали «занадто німецькими, але все ще недостатньо німецькі»²¹².

Звичайно, було би перебільшенням стверджувати, що в німецькому ігровому кіно 1990-х років превалювали лише стрічки комедійного жанру. 1995 року Німеччина побачила роботу «Обіцянка» західнонімецької режисерки Маргарете фон Тротта, яка являє собою спробу критично переосмислити історію розділеної Німеччини²¹³. Східнонімецьке кіно після об'єднання також не вписувалося у популярний комедійний напрям. Однією із головних причин важкої адаптації східнонімецьких режисерів до напрямку Нової німецької комедії було особливе значення кінематографу в НДР. Кіно в

²⁰⁸ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 106.

²⁰⁹ Cooke P. Homewood C. Introduction: Beyond the cinema of consensus? New directions in German cinema since 2000 // New Directions in German Cinema / Ed. P. Cooke, C. Homewood. — London, 2011. — P. 3.

²¹⁰ Brockmann S. A Critical History of German Film. — Rochester, 2010. — P. 414.

²¹¹ Там само. — P. 413.

²¹² Cooke P. Homewood C. Introduction: Beyond the cinema of consensus? New directions in German cinema since 2000 // New Directions in German Cinema / Ed. P. Cooke, C. Homewood. — London, 2011. — P. 3.

²¹³ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P.108.

Східній Німеччині несло передусім не розважальну, а виховну функцію²¹⁴. Центральним мотивом цих фільмів виступала меланхолійна саморефлексія над спадком держави, що зникла. Однак, попри глибоку концентрованість на темі минулого, дані фільми не знаходили підтримки серед німецької публіки, особливо у порівнянні зі стрічками західнонімецького виробництва.

Різноманіття інтерпретацій НДР змушує нас погодитися із думкою Нікодемуса, що кінематограф даного періоду являє собою прототип шведського столу. Водночас, контрастуючі бачення НДР є для нашого дослідження корисним аналітичним інструментом, який дозволяє детальніше розглянути та проаналізувати сприйняття НДР в об'єднаній Німеччині. Надалі ми пропонуємо детальніше зосередитися на тому, як дана країна була представлена в східно- та західнонімецькій кінокультурі.

3.1.1. Західнонімецький погляд на НДР крізь призму «Нової німецької комедії»

Західнонімецькі режисери змогли швидко зорієнтуватися серед нових соціально-культурних умов і задовольнити попит німецької публіки. Їхні фільми, переважно комедійного жанру, користувалися серед суспільства популярністю. Найяскравішими стрічками даного періоду можна назвати комедії «Вперед Трабі» та «Ми можемо і по-іншому».

Комедія «Вперед, Трабі» («Go, Trabi, go»), яка вийшла на широкі екрани 1991 року ілюструє відхід від стандартів «Нового німецького кіно», як авторських та змістовно глибоких кінострічок, і знаменує початок нового етапу в історії національного кінематографа. Режисером стрічки був Петер Тімм, уродженець НДР, який був депортований з країни 1973 року²¹⁵. Фільм був знятий західнонімецькою кінокомпанією «Баварія фільм» і став справжнім

²¹⁴ *Berghahn D.* East German cinema after unification // *German cinema: since unification* / Ed. D. Clarke. — London, 2006. — P. 95

²¹⁵ *O'Brien M-E.* The Afterlife of the GDR in Post-Wall German Cinema // *Virtual Walls? Political Unification and Cultural Difference in Contemporary Germany* / Ed. F. Lys, M. Dreyer. — New York, 2007. — P. 81.

комедійним проривом після об'єднання Німеччини. Стрічка отримала визнання критиків та прихильність глядачів, зібравши 1,5 мільйонну аудиторію²¹⁶.

Тревел-комедія розповідає історію східнонімецької родини із містечка Біттерфельд (федеральна земля Саксонія-Ангальт) після возз'єднання Німеччини. Удо Штруц, батько сім'ї, будучи вчителем німецької мови та прихильником творчості Гете, вирішив повторити історичну подорож письменника до Італії. Разом з Удо, глядач знайомиться із Рітою Штруц — його дружиною та сімнадцятирічною донькою Жаклін. Окремою дієвою особою є родинний автомобіль Трабант 601. Окрім трьох головних персонажів, глядачі знайомляться із сестрою Ріти, Гердою та її родиною, яка проживала в Баварії, в Західній Німеччині. Сцену зустрічі двох сімей можна вважати втіленням протиріч між східними та західними німцями після 1990 року. Бернд, чоловік сестри Ріти, демонструючи новопридбану сучасну техніку і свій високий статус, закріплював таким чином образ «Besser Wessi» (успішний житель Західної Німеччини). З іншого боку, нарікання Удо на скрутне фінансове становище, є втіленням стереотипу про «Jammernde Osis», тобто східних німців, які постійно жаліються.

Комунікаційні труднощі сім'я Штруц мала не лише із західними німцями. Репрезентативною була сцена спроби порозумітися з італійцями. Спілкуватися доводилось за допомогою жестів, адже іноземна мова, яку вивчали в НДР, була російська, яка в умовах перебування в країнах Західної Європи була неактуальною. Цей епізод ілюструє символічну девальвацію знань та досвіду східних німців у нових умовах після об'єднання країни. При чому комунікація з іноземцями для Жаклін Штруц була значно легшою, аніж для її батьків. Жаклін можна вважати прикладом підлітків на зламі поколінь, для яких новооб'єднана Німеччина була країною нових можливостей.

²¹⁶ Там само. — Р.80-81.

Окремо слід зупинитися й на антропоморфізації автомобіля у фільмі. Трабант мав особливий статус в НДР. Це була одна із найбільш популярних автомобільних марок в соціалістичній Німеччині, і «східні німці часто чекали по 15 років і платили еквівалент двох щорічних зарплат, щоб отримати машину»²¹⁷. В НДР часто прикрашали автомобіль дрібничками, спілкувалися з ним та витрачали багато часу і коштів на його утримання²¹⁸. Сприйняття Трабанту як члена родини найбільше проявляється через ставлення батька сім'ї — Удо до авто. Він навіть дав тому власне ім'я — Шорш. Тому не дивно, що пізніше саме Трабант став одним з основних символів остальгії, як втілення окремішності східних німців.

Антрополог Дафне Бердаль порівнювала автомобіль Трабант зі Східною Німеччиною — стара, недолуга, відстала та неконкурентоспроможна; вона виглядала «іншою» у порівнянні із сучасною західною технікою.²¹⁹ Трабант впродовж фільму, як і в реальному житті, був об'єктом насміхань, особливо зі сторони жителів Заходу. Під час подорожі Трабант був неодноразово коментований та висміяний. В одній зі сцен Удо зітхав: «118 жартів про Трабант. Ох, Шорш, я радий, що ти не можеш цього почути».²²⁰ Протягом подорожі Європою Трабант втрачав свої «рідні» запчастини, які замінювали на нові. Під кінець подорожі східнонімецька машина перетворюється на прототип західного кабриолета, що можна вважати метафоричною адаптацією колишньої НДР та її жителів до західного світу.

Фільм було знято на початку 1990-х років, коли ще панувала ейфорія щодо об'єднання, і був попит на «легкі» комедійні фільми. За загальним настроєм дана стрічка не поступається голлівудським комедіям, але з адаптацією до виключно німецького кіноринку. Попри те, що режисер

²¹⁷ Berdahl D. «Go, Trabi, Go!»: Reflections on a Car and Its Symbolization over Time // *Anthropology & Humanism*. — 2008. — № 2. — P. 132.

²¹⁸ Там само. — P. 133.

²¹⁹ Там само. — P. 133.

²²⁰ Вперед, Трабі / Реж. П. Тімм. — Грюнвальд: Bavaria Filmstudios, 1991. — Хв. 43: 40

висвітлює протиріччя між східними та західними німцями, які у той період почали наростати, їх діалог виглядає комічним. Режисер, вочевидь, не мав наміру критично осмислити причини взаємної неприязні та наблизити глядача до переоцінки перехідного періоду. Дана риса суттєво відрізняє фільми «періоду консенсусу» від кінострічок «Нового німецького кіно». Пол Кук стверджує, що фільм зображує адаптацію колишніх жителів НДР до нових умов виключно «східною проблемою»²²¹.

Через два роки на екрани вийшло продовження історії сім'ї Штруц під назвою «Вперед, Трабі 2. Це був дикий Схід». Режисерами цього разу були Вольфганг Бюльд та Рейнхард Клус, які походили із Західної Німеччини. Однак, продовження історії вже не мало тієї популярності, якою користувалася перша частина.

Зображення Східної Німеччини як «дикого Сходу» можна також побачити у фільмі західнонімецького режисера Детлефа Бука «Ми можемо і по-іншому» (нім. *Wir können auch anders*). Комедія, яка вийшла у прокат 1993 року, розкривала історію двох малоосвічених братів (Руді і Моріц Кіпп) із ФРН, які поїхали за спадком бабусі в Східну Німеччину. Під час подорожі вони знайомляться із червоноармійцем Віктором, який їм допоміг із навігацією. Перші контакти із жителями НДР представлені групою підлітків з алкогольними напоями та групою бандитів, які напали на братів та солдата. Напівзруйновані будівлі сприяють сприйняттю Східної Німеччини як деморалізованого простору або «загубленого Сходу». У фільмі двоє братів подані у ролі західних колонізаторів²²². Ще не бачивши і не отримавши будинку юридично, вони вже уявляли себе повноцінними його власниками. Дане зображення можна вважати віддзеркаленням академічної дискусії, яка об'єднання Німеччини розглядала як можливу колонізацію.

²²¹ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 107.

²²² Berghahn D. East German cinema after unification // German cinema: since unification / Ed. D. Clarke. — London, 2006. — P. 94.

В основі сюжету покладений прототип голлівудського вестерну, який був адаптований відповідно до соціально-політичного становища Східної Німеччини після об'єднання. Фільм транслює західне бачення НДР у якості екзотики або «іншої Німеччини», а її жителів зображено подеколи примітивними аборигенами. Робота Детлефа Бука була позитивно сприйнята глядачами та високо оцінена критиками, насамперед через вміння режисера іронічно зобразити пригоди двох братів на «дикому Сході» перехідного періоду.

Отже, ми можемо спостерігати, як напрямок Нової німецької комедії вплинув на фільми, де зображувалась Східна Німеччина. «Ми можемо по-іншому» подібно до «Вперед, Трабі» в комічній манері ілюстрували «зіткнення двох світів» — Східної та Західної Німеччини. Обидва режисери зображують східних німців переважно простими або відсталими, але разом з тим, не вдаються до глоризації жителів ФРН. Західні німці поставали переважно пихатими, зарозумілими, часто безтактовними. У цілому, обидва режисери зверталися до теми першопочаткової складності діалогу в межах новооб'єднаної країни. Однак, їх репрезентація НДР мала радше веселий, жартівливий характер, що контрастувало зі східнонімецькими фільмами того самого періоду.

3.1.2. Східнонімецькі режисери про державу, що зникла

Східнонімецький кінематограф мав унікальну історію, оскільки почав функціонувати коли ще не існувало НДР, а саме — 1946 року, і закінчив після об'єднання Німеччини²²³. 1992 року через організацію Тройханд було продано східнонімецьку кінокомпанію DEFA (нім. Deutsche Film-Aktiengesellschaft) французькій компанії «Compagnie Générale des Eaux». За цей короткий період — після об'єднання та до приватизації DEFA, східнонімецькі режисери активно знімали фільми, в яких зображувалося життя в НДР. У цей час у

²²³ Heiduschke S. East German Cinema DEFA and Film History. — New York, 2013. — P. 9.

німецький кінопрокат вийшли такі стрічки: «Архітектори» («Die Architekten», 1990 р. режисер Петер Кахане), «Останній із НДР» («Letztes aus Da-Da-eR», 1990 р., режисер Йорг Фот), «Штайн» («Stein», 1991 р., режисер Егон Гюнтер), «Тиха країна» («Stilles Land», 1992 р., режисер Андреас Дрезен), «Земля за веселкою» («Das Land hinter dem Regenbogen», 1992 р. Гервік Кіппінг), «Яна та Ян» («Jana und Jan», 1992 р., режисер Гельмут Дзюба). Усі ці стрічки поєднувала спільна риса, а саме — критичний погляд на соціалістичне минуле.

Одним зі знакових фільмів цього періоду є стрічка «Архітектори». Режисером був Петер Кахане, який походив зі Східної Німеччини. Під час зйомок знімальна група зіштовхнулась із труднощами практичного втілення задуманого. З моменту схвалення сценарію 1988 року та до кінцевого випуску стрічки 1990 року в НДР відбулися значні зміни. З відкриттям кордонів знімальна група мусила «візуально законсервувати» Берлін, щоб продемонструвати його все ще розділеним. Попри численну кількість охочих покинути країну наприкінці 1989 року, знімальна група з акторським складом залишилися незмінною, щоб реалізувати задумане²²⁴.

У первісний сценарій фільму була покладена історія архітектора, який повстає проти системи і, попри усі труднощі, що його спіткають, реформує її «знизу». У фінальній сцені, коли головний герой бачиться зі своєю дочкою, його вираз обличчя має виказувати «біль, але і оптимізм»²²⁵. Натомість, кінець історії, який був представлений, показує іншу картину та загальний настрій.

В основі фільму покладена історія Даніеля Бреннера, який будучи 38-річним архітектором, не встиг спроектувати ще «нічого важливого». Одного разу йому дають замовлення на проектування нового соціально-культурного центру в Берліні. Архітектор наголосив на своїй єдиній умові — він матиме змогу підібрати команду на власний розсуд. Попри наснагу до праці та

²²⁴ Там само. — Р. 125.

²²⁵ Braun R. Defa-Film wird zum Abgesang auf die DDR. // Märkische Allgemeine. — 2019. — 9 листопада / Електронний ресурс : <https://www.maz-online.de/Lokales/Potsdam/Defa-Film-Die-Architekten-in-der-Wende-gedreht>, відвідано 29.04.2020

наявність ідей у головного героя, підбір команди виявляється непростим завданням, оскільки значна частина його знайомих або покинули ремесло, або виїхали за кордон. Даніелю все ж таки вдалося зібрати команду, проте його пропозиції зазнають критики від партійної верхівки, оскільки форма запропонованих Даніелем ідей не відповідала змісту соціалізму. Чиновники заявляли: «Ми розуміємо потребу оригінальності, проте запропоновані ідеї — неприйнятні»²²⁶.

Даніель налаштований рішуче довести проект до кінця, але поступово починає руйнуватися його команда та сім'я. Ванда Бреннер, його дружина, перебуваючи у стані глибокої депресії, вирішує подати на розлучення та виїхати з дитиною на Захід. Своє рішення Ванда обґрунтовує наступним чином: «Вже не залишилось нічого, що мене б приємно дивувало. Я заходжу до магазину і роками бачу одне і те ж»²²⁷.

Зрештою центр, спроектований Даніелем Бреннером, був побудований із необхідними поправками, що вилилось у ще одну типову соціалістичну будівлю. Наприкінці фільму, у сцені, де Бреннер через стіну бачиться з дочкою, яка з його колишньою дружиною знаходилися у ФРН, його обличчя виражало вже не енергію, а безнадію і відчай. Даніель був одним із тих, хто мав ідеї та бажання реанімувати країну. В одній зі сцен обговорення пропозицій із командою, Бреннер заявив, що мав бажання додати до проекту те, що створило б «Heimatgefühl» (нім. відчуття дому). Відчуття дому дозволило б стримати потік кадрів, які тікали з НДР на захід.

Фільм можна вважати серйозною спробою критично зобразити відносини творчої особистості і держави. В персонажі Даніеля втілений прототип як самого режисера стрічки, так і покоління митців НДР, які не могли повністю реалізувати свій творчий потенціал в даній країні. Петеру Кахане було 36

²²⁶ Архітектори / Реж. П.Кахане. — Берлін: DEFA, 1990. — Хв. 55:14

²²⁷ Архітектори / Реж. П.Кахане. — Берлін: DEFA, 1990. — Хв. 1:01:09

років, коли він заключив свій перший режисерський контракт²²⁸. Пізніше, режисер озвучив своє обурення бюрократичною системою НДР, яка, здавалось, «не хотіла його в цій країні»²²⁹.

Попри суттєве зрушення у східнонімецькій кінокультурі, а саме — можливість відкрито критикувати систему, фільм виявився неактуальним для публіки. Лише близько 5 тисяч квитків було куплено у рік виходу стрічки. Сам режисер в інтерв'ю заявив: «Я створив фільм, якого ніхто не хотів бачити, але він допоміг мені, тому що це була терапія. Ми всі потребували тоді терапії»²³⁰. Стрічку можна вважати фільмом перехідного періоду, яка зображувала НДР, як країну втрачених можливостей.

Одним із найбільш контроверсійних фільмів з погляду кінокритики, була стрічка режисера Йорга Фота «Останній із НДР». Під час інтерв'ю режисер розповідав, що настрої глядачів та преси, як в Східній, так і Західній Німеччині, коливалися від занепокоєння до доброзичливого захоплення²³¹. Фільм був показаний глядачам вже після об'єднання Німеччини, та мав натяк на авангардистську течію дадаїзму, яка зародилась на початку ХХ століття²³². У даному контексті «Останній із НДР» виступає фільмом-сатирою, критика якого спрямована як на політичну систему НДР, так і на переорієнтації в суспільстві.

Головними діючими особами фільму є два клоуни: Ме і Ве, які активно виступали в НДР, висміюючи політичну ситуацію в країні. Їхній дует сформувався 1976 року, коли був вигнаний співак та поет Вольф Бірман²³³. За

²²⁸ Heiduschke S. East German Cinema DEFA and Film History. — New York, 2013. — P.124

²²⁹ Там само. — P. 124.

²³⁰ Interview mit Peter Kahane // YouTube. — 2008. — 21 квітня / Електронний ресурс : https://www.youtube.com/watch?time_continue=12&v=ViPdMixvDSA&feature=emb_logo, відвідано 18.05.2020

²³¹ Interview with Jörg Foth. Translated by J. Doerre, S. Arndt-Briggs // DEFA film library. — 2009. — липень / Електронний ресурс <https://ecommerce.umass.edu/defa/memories/9904>, відвідано 23.05.2020

²³² Heiduschke S. East German Cinema. DEFA and Film History. — New York, 2013. — P. 133

²³³ Там само. — P. 133.

словами режисера, клоун Ве, маленький і жвавий — втілення Америки, а Ме — великий та простодушний — був прототипом Росії²³⁴. Разом вони символічно прогулювалися Німеччиною, розглядаючи її недавнє минуле та розмірковуючи над майбутнім.

Режисер написав сценарій із додаванням фрагментів вистав, які були в репертуарі акторів Штеффена Меншінга (виконавець ролі Ве) і Ганса-Екгардта Венцеля (втілює образ Ме)²³⁵. Сюжет наповнено алюзіями на твори світової літератури, що за нових обставин набувало нового сенсу. Зокрема, перебуваючи на цементному заводі в епізоді під назвою «Пекло» (нім.*die Hölle*) утопічний пошук Дульсінеї Тобоської (Дон Кіхот) перетворюється на ототожнення зі Східною Німеччиною²³⁶. Однак серед старих заводів та сміттєзвалищ, які лишились від НДР, клоуни не змогли її знайти. Фразу сміттяря: «Коли я побачив, що моя країна помирає, я виявив, що мені це подобається» було взято з листа Густава Флобера, адресованого Івану Тургенєву²³⁷.

Фільм поділений на десять частин, які не пов'язані одна з одною. Кожна із частин присвячена історії Німецької Демократичної Республіки. В одній із частин фільму клоуни згадують власний творчий шлях, насамперед виступ, який вони не змогли показати у 1980-х роках: «Але чому нам заборонили показувати цей смішний номер у 80-х роках? Тому що люди б сміялися!»²³⁸. Пізніше у кадрі постає сцена виступу двох клоунів в театрі перед публікою. Цією публікою виявляються державні діячі, які, сидячи на місцях, керують постановкою на сцені. У даних фрагментах втілена критика відносин творчих

²³⁴ Interview with Jörg Foth. Translated by J. Doerre, S. Arndt-Briggs // DEFA film library. — 2009. — липень / Електронний ресурс <https://ecommerce.umass.edu/defa/memories/9904>, відвідано 23.05.2020

²³⁵ Heiduschke S. East German Cinema. DEFA and Film History. — New York, 2013. — P. 133.

²³⁶ Там само. — P. 134.

²³⁷ Interview with Jörg Foth. Translated by J. Doerre, S. Arndt-Briggs // DEFA film library. — 2009. — липень / Електронний ресурс <https://ecommerce.umass.edu/defa/memories/9904>, відвідано 23.05.2020

²³⁸ Останній з НДР / Реж. Й. Фот. — Берлін: DEFA, 1990. — Хв. 24:46

особистостей із політичною верхівкою держави, які характеризувалися маніпуляціями в ідеологічних цілях.

Сатиричний фільм сповнений піснями та двозначними діалогами, які яскраво ілюструють Східну Німеччину перехідного періоду, тобто період після падіння муру і до об'єднання. Під час своїх подорожей клоуни в діалогах розкривають безглуздість системи НДР, апелюючи до подій німецької Мирної революції. Насамперед, постає питання міграції до ФРН внаслідок сформованого стереотипу серед східних німців, який пов'язував Захід із «порятунком» від НДР. У частині, яка має назву «Німецька Варпультгієва ніч», клоуни опиняються серед натовпу, який, співаючи пісні, спалює червоні прапори як символ соціалістичного минулого. Ме і Ве зверталися до натовпу, але він їх не помічає та продовжує радіти возз'єднанню, яке пов'язує зі «справжньою» свободою. Клоуни висвітлюють масове некритичне сприйняття західних норм і правил, яке призводить до «падіння» східнонімецького суспільства²³⁹. Ме розчаровано заявляє: «Ми забули один про одного. Народ забув себе»²⁴⁰. У даному епізоді висловлюється занепокоєння тим, що переважна більшість східних німців вважали за краще забути НДР, аніж проаналізувати своє минуле²⁴¹.

Клоуни зображені як два відсторонених спостерігачі, вони ніби «випадають» із загальної картини подій, їх функція обмежена пасивним ознайомленням глядача з подіями. Можна стверджувати, що даний фільм є спробою підвести ризику під історією соціалістичної Німеччини — попроситися із країною. У фінальній частині у плані з'являється надгробок, на якому написано «До побачення».

Схожою за настроєм до попередніх двох фільмів була стрічка «Земля за веселкою» режисера Гервіга Кіппінга. Вона вийшла 1992 року і належала до

²³⁹ Heiduschke S. East German Cinema DEFA and Film History. — New York, 2013. — P. 134

²⁴⁰ Останній з НДР / Реж. Й. Фот. - Берлін: DEFA, 1990. — Хв.41:05

²⁴¹ Там само. — P. 134

останніх фільмів, які були зняті східнонімецькою компанією DEFA. На основі невеликого уявного селища Сталіна, режисер сатирично реконструює НДР повоєнного періоду. Прототипом Сталіни виступило рідне село режисера — Мейен 1950-х років²⁴².

Головними персонажами є двоє дітей: Марі та Веселкар (Regenbogenmacher), які на відміну від жителів селища, комуністичних фанатиків, не втратили свою людяність та відчуття прекрасного. Те, що вони носили переважно одяг світлих кольорів, відрізняло їх від темно одягненої маси сільських жителів. Окрім дітей, у кадрі час від часу з'являлися дідусь Веселкара (Großvater), який ототожнював Сталіна з богом, та психічно неврівноважений батько²⁴³.

Режисер демонструє два різних світи: уявний — намальований ідеологією комунізму, якого неможливо досягти, та реальний — в якому жили люди. «Соціалістичне щасливе майбутнє», до якого прагнули селяни, ототожнюється у фільмі із «Землею за веселкою», тобто утопічним місцем. На це вказують розмірковування Марі та дідуса Веселкара. Марі описує «Землю за веселкою» таким чином: «Усі там такі щасливі, ніби живуть у раю, як Адам і Єва. Усі там люблять одне одного і те, що кожен робить, є красивим та досконалим»²⁴⁴. У наступній сцені дідусь, звертаючись до односельців описує свій ідеальний майбутній світ: «Соціалізм приносить диво, перетворює світ в Едемський сад. Ми будемо рай для всіх селян і робітників»²⁴⁵. Примітно, що у першій і другій фразі присутній опис ідеального світу як можливість втекти від реального через апеляцію до біблійних образів. Для Марі — це уявна «Земля за веселкою», для жителів селища — соціалізм. Як «Земля за веселкою», так і соціалістичне майбутнє виявилися однаково далеким та нереалістичними у

²⁴² Byler T. Das Land hinter dem Regenbogen (1992) // DEFA after East Germany / Ed. B. Wagner. — Rochester, 2014. — P. 272.

²⁴³ Там само. — P. 272.

²⁴⁴ Земля за веселкою / Реж. Г. Кіппіг. — Берлін: DEFA, 1992. — Хв.1:02:14

²⁴⁵ Земля за веселкою / Реж. Г. Кіппіг. — Берлін: DEFA, 1992. — Хв.1:03:08

досягненні. Хоча жителі селища позиціонували себе переконаними борцями за ідею створення «раю для робітників та селян», самі вони у стрічці зображені відсталим, злиденим та нещасним суспільством. Стрічка демонструє, що в реальності лише чиновники виступали єдиними бенефіціарами в НДР, у той час як широкі маси залишалися поза межами доступу до благ.

Фільм «Земля за веселкою» зображує НДР системою, яка відповідальна за сплюндрування демократії, творчої індивідуальності та дегуманізацію. Можна ствердити, що репрезентація Г. Кіппінга вирізняється з-поміж інших стрічок східнонімецьких режисерів, насамперед, через гостроту критики НДР.

Розглянуті вище фільми, на нашу думку, влучно передають настрій східних німців на початку 90-х років. Після повалення муру та, особливо, з відкриттям архівів Штазі зросло невдоволення політичною верхівкою та самою НДР. У кінематографі після 1990 року режисери та сценаристи отримали можливість відкрито критикувати владу, що вилилося у переважно гострі, сатиричні, похмурі фільми. НДР вони зображували як втрачену країну, насамперед пов'язуючи їх з невмілим управлінням та розвинутим репресивно-каральним апаратом. Однак, ці стрічки виявилися непопулярними на початку 90-х років, залишившись неконкурентоспроможними у порівнянні із фільмами Нової німецької комедії. Але вже у середині 2000-х років вони отримали «нове дихання», завдяки використуванню у ширшому дискурсивному полі.

3.2. Відхід від «Нової німецької комедії». «Кіно незгодних» як спосіб критичного погляду на НДР

Якщо поглянути на німецький кінематограф кінця 1990-х початку 2000-х років, то можна побачити, що в ньому відбулися значні зрушення у порівнянні із попереднім періодом. «Кінематограф консенсусу» поступився на початку 2000-х років критичним та рефлексивним сюжетам, які називають «Кіно незгодних»²⁴⁶. Разом із тим, спостерігається зростання зацікавленості

²⁴⁶ Hake S. German National Cinema. — New York, 2008. — P. 216.

німецьким кінематографом за кордоном, що відрізняє даний період від попереднього. З 2000-х років номінації на Оскар фільмів німецького виробництва стали поширеним явищем. Мова йде насамперед про такі кінострічки як «Ніде в Африці» («*Nirgendwo in Afrika*», 2001 р., режисер Кароліна Лінк), «Занепад» («*Untergang*», 2004 р., режисер Олівер Гіршбігель), «Життя інших» («*Das Leben der anderen*», 2006 р., режисер Флоріан Генкель фон Доннерсмарк)²⁴⁷.

На тлі ґрунтовних перетворень в історії німецького кінематографа, відбулися і значні зміни у сприйнятті НДР. З другої половини 1990-х років відчувалась ностальгія за НДР, яку розглядають як явище остальгії, про що ми зазначали вище. Даний період характеризується відходом від надмірної зосередженості на темі Міністерства держбезпеки та партійного чиновництва. Натомість, у центрі уваги поставали пересічні східні німці із їх побутовими проблемами.

Німецькі режисери у своїх кінострічках продовжували висвітлювати НДР. На перший план у фільмах кінця 1990-х початку 2000-х років виходило повсякденне життя, тобто той елемент, який ігнорувався у публічному дискурсі.

Одним зі знакових фільмів того періоду була комедія «Сонячна алея» («*Sonnenallee*») східнонімецького режисера Леандера Гаусмана. Вона вийшла 1999 року і нині є одним із символом остальгії в кіно. Фільм був знятий за сценарієм Томаса Бруссіґа, який пізніше на основі нього написав роман «На коротком краю Сонячної алеї» (нім. *Am kürzeren Ende der Sonnenallee*). Сонячна алея — вулиця в Берліні, яку навпіл розрізав мур. Більша частина вулиці залишалася на заході, а менша — на сході, в НДР. Саме на меншому відрізку вулиці й відбулася головна дія фільму.

²⁴⁷ *Cooke P. Homewood C. Introduction: Beyond the cinema of consensus? New directions in German cinema since 2000 // New Directions in German Cinema / Ed. P. Cooke, C. Homewood — London, 2011. — P. 1.*

Фільм показує НДР 1970-х років очима 17-річного Міхаеля «Міха» Еренрайха, який є головною дійовою особою. Він знайомить глядача із його сім'єю та друзями. Левову долю уваги до себе привертає саме компанія товаришів головного героя. Через їхні щоденні турботи та клопоти відбувається занурення глядачів у повсякденне життя пересічних підлітків та розкривається інша сторона життя в НДР.

Попри те, що вулицю розділяла стіна, жителі Сонячної алеї не опинилися у свого роду вакуумі, а мали відносно «нормальне» життя. Міха та його друзі-однолітки так само, як і на Заході, обожнювали групу Ролінг Стоунз (англ. The Rolling Stones), хоча в НДР вона входила до списку «заборонених». Як зазначають дослідники, даний аспект, показаний у фільмі, може збігатися із реальністю, оскільки за часів Еріха Гонеккера значно зріс культурний вплив ФРН на НДР²⁴⁸. Через зображення побутового життя в НДР, режисер намагався нормалізувати досвід життя східних німців у зовнішньо ненормальних умовах. Оскільки вулиця знаходилася на кордоні між ФРН та НДР, поряд зі спокійним та рівномірним повсякденням у плані зображені були і прикордонники, міліція²⁴⁹.

Гаусманн представив східних німців здатними критично сприймати та реагувати на умови, в яких вони жили, а їх прийняття соціалістичних догм скоріше номінальним. Як приклад, можна навести глузливу витівку Міхаеля та його ліпшого друга Маріо в школі — заміну слогану «Партія — авангард робочого класу» (нім. Die Partei ist Vorhut der Arbeiterklasse) на «Партія — крайня плоть робочого класу» (нім. Die Partei ist Vorhaut der Arbeiterklasse). Батько сім'ї Еренрайх надавав перевагу західному телебаченню, оскільки східнонімецьке називав «пропагандою». Міхаель записував у своєму

²⁴⁸ Ziegengast J. DDR-(N)Ostalgie in deutschen Nachwende-Spielfilmen von 1990 bis 2006. Zwischen Kritik und Kult // Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte. — 2011. — № 13. — S. 132.

²⁴⁹ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 115.

фальшивому щоденнику: «Ця країна тисне, немов тісні черевики. Тут не можна рухатися, можна тільки мріяти²⁵⁰». Режисер акцентує увагу на тому, що переважна більшість східних німців вели подвійне життя, і в одній особі міг поєднуватися як взірцевий громадянин, так і звичайна людина зі своїм життям та інтересами. Поєднання публічного і приватного можна зустріти в особі майора Хоркефельда (роль виконав актор Детлеф Бук, який був режисером комедії «Ми можемо по-іншому»). Він спочатку конфіскує заборонену касету із забороненими піснями, а надалі використовує її для приватної вечірки. Помітно, що у даному фільмі «заборонено» виступає синонімом «круто», «популярно».

Не дивлячись на те, що основна увага зосереджена на повсякденних речах, такі як пісні того часу, мода, дискотеки, фільм не ігнорує тему постійної присутності поліції (тобто влади) в житті громадян. Вищезгаданий майор Хоркефельд досить часто з'являється у кадрі²⁵¹. В одній зі сцен він вистрілив у Вушеля, друга Міхаеля, через відмову віддати пластинку із піснями Ролінг стоунз. Хоча Вушель залишився живим, цю сцену, на думку Кука, можна вважати нагадуванням глядачу, що це також була країна, де збереження музичної продукції могло вважатися державним злочином²⁵². Попри те, що режисер звертає увагу на представників поліцейських підрозділів, вони не зображені в стрічці негативними персонажами.

Антигероями у стрічці представлені західні німці. На початку фільму головний герой Міха говорить: «Західні німці побудували вишки навмисно, щоб нас ображати»²⁵³. Цілком зрозуміло, що за часів існування Берлінського муру було неможливо звести вежу задля того, щоб спостерігати за громадянами по інший бік стіни. Дане представлення можна радше вважати

²⁵⁰ Сонячна алея / Реж. Л. Гаусман. — Берлін: Boje Buck Produktion, 1999. - Хв.1:02:58

²⁵¹ Dale G. Heimat and the Stasi: The GDR in German cinema 1999-2006 // Journal of Contemporary Central and Eastern Europe. — 2008. — № 2. — P. 163.

²⁵² Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. - Oxford, 2005. — P.118.

²⁵³ Сонячна алея / Реж. Л. Гаусман. — Берлін: Boje Buck Produktion, 1999. — Хв. 2:40

відгуком на протиріччя між західними та східними німцями, апогей яких припадав саме на час зйомок фільму. Ще одним прикладом того, що на репрезентацію НДР Гаусманом впливав період в якому створення кінострічки, було звертання західних німців до Міхи: «Агов, Оссі! Помахай рукою²⁵⁴». Розподіл на «Оссі» — східняки і «Вессі» — західняки з'явився вже після возз'єднання. Тому можна говорити, що дані неологізми були відбитком суперечностей, які існували у вже об'єднаній Німеччині. Попри продемонструвану режисером нормальність, громадяни НДР все одно виглядали в очах західних німців «ненормативними» у порівнянні зі стилем життя в ФРН. Громадяни останньої сприймали життя в східній частині Берліна, як і по всій території НДР через призму репресій та розстрілів. У фільмі показано, що для них жителі Сонячної алеї виступали «іншими», подеколи подібними до тварин у зоопарку²⁵⁵. Брюссіг та Гаусман, таким чином, показували різницю між сприйняттям НДР західними німцями та реальним життям, яке було на схід від муру.

Беручи до уваги політичні умови того періоду, які неодмінно впливали на кінонарратив, можна вважати, що Гаусман намагався «захистити» образ НДР. А вислів Міхаеля: «Принаймні, у нас немає безхатків, та від голоду ніхто не помирав. Основні харчові продукти доступні, ціни завжди стабільні»²⁵⁶ — можна вважати підтвердженням даної тези. Апеляція до соціалістичних досягнень (низькі ціни та високий рівень соціальної захищеності) була розповсюджена після об'єднання Німеччини, як реакція на публічне прирівняння НДР до диктатури²⁵⁷.

²⁵⁴ Сонячна алея / Реж. Л. Гаусман. — Берлін: Boje Buck Produktion, 1999. — Хв. 2:50

²⁵⁵ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 112.

²⁵⁶ Сонячна алея / Реж. Л. Гаусман. — Берлін: Boje Buck Produktion, 1999. — Хв. 3:08

²⁵⁷ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 111.

Таким чином, можна стверджувати, що «Сонячна алея» була спробою режисера та сценариста не створити правдивий образ НДР, а радше виправдати її. Дослідниця Даніела Берган поділяє дану думку²⁵⁸.

Не дивлячись на те, що фільм був пропонував нову репрезентацію НДР в кіно, сприйняття його було доволі неоднозначним. Попри те, що кінострічка зібрала у прокаті до 2 мільйонів квитків за перший рік, вона водночас спричинила вибух критики²⁵⁹. «Spiegel» писав, що фільм «Сонячна алея» ототожнює «країну Гонеккера з поп-вечіркою»²⁶⁰. Стрічку порівнювали із пропагандистськими комедіями часів нацизму, через те, що фільм нібито прославляє диктатуру²⁶¹. Стрічка навіть спровокувала позов до суду за образу тих, хто постраждав від східнонімецького режиму²⁶².

Наслідування канонів Нової німецької комедії дозволило фільму «Сонячна алея» бути економічно успішним та водночас виступати каталізатором дискусії стосовно ролі повсякдення при розгляді історії НДР²⁶³. Стрічку можна розглядати «відповіддю» на образ НДР, який домінував у публічному дискурсі. На рекламному постері до фільму намір режисера розкривався у заклику: «Давно час поговорити про те, чим ще була НДР, крім стіни, Штазі та Центрального комітету»²⁶⁴. Режисер пропонував інший погляд на НДР, що руйнував офіційний наратив, у якому закріпилися за східними німцями статус «жертв режиму» або «опозиціонерів-героїв».

«Сонячна алея» вважається одним із прикладів остальгії в кіно. Якщо наведені вище концепції Бойм та Калініної застосувати до даного фільму, то

²⁵⁸ Berghahn D. East German cinema after unification // Clarke D. German Cinema: Since Unification. — London, 2006. — P. 96.

²⁵⁹ Brockmann S. A Critical History of German Film. — New York, 2010. — P. 428.

²⁶⁰ Wellershoff M. Musik der Freiheit // Spiegel. — 1999. — 4 жовтня / Електронний ресурс : <https://www.spiegel.de/kultur/kino/sonnenallee-musik-der-freiheit-a-45232.html>, відвідано 10.03.2020

²⁶¹ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 111.

²⁶² Там само. — Oxford, 2005. — P. 111.

²⁶³ Там само. — P. 111.

²⁶⁴ Там само. — P. 112.

його можна класифікувати як рефлексивну або постмодерністську ностальгію, оскільки спогади про НДР мали деполітизований, святковий характер. Більшою мірою фільм виступив ностальгією не за НДР, а за часами молодості, моди та культури 70-х років. Заключну репліку головного героя можна розцінювати як підтвердження даного тезису: «Це була колись країна, і я в ній жив. Якщо ви запитаєте мене, як це було, я відповім, що це був найкращий час у моєму житті, оскільки я був молодий і закоханий»²⁶⁵.

Ще одним класичним прикладом остальгії в кіно вважається фільм «Гудбай, Ленін!». Фільм став однією із найбільш успішних кінострічок про НДР, обігнавши за кількістю глядацької аудиторії «Сонячну алею» — у перший рік фільм переглянули 6,5 мільйонів глядачів²⁶⁶. У прокаті фільм зібрав 35 мільйонів євро, чим обігнав такий міжнародний хіт, як «Гаррі Поттер і таємна кімната»²⁶⁷. Стрічка була знята західнонімецьким режисером Вольфгангом Беккером у 2003 році, та показана 7 жовтня, на річницю створення республіки. В основі фільму покладена історія східнонімецької сім'ї Кернер. Крістіане Кернер, мати та, як здавалося, переконана соціалістка, незадовго перед падінням Берлінського муру впала в кому, коли побачила свого сина на протестній демонстрації. Через вісім місяців, коли історія соціалістичної Німеччини добігала кінця, фрау Кернер прийшла до тями. Будь-які хвилювання могли стати для неї фатальними, тому її син Алекс вирішив створити для неї альтернативну НДР.

Фільм яскраво подає історію Східної Німеччини після падіння муру і закінчується возз'єднанням та смертю матері. Режисер не намагався романтизувати НДР, натомість показав її зі своїми суперечностями. Насамперед, це проявляється під час епізоду з дитинства Алекса. У той час,

²⁶⁵ Сонячна алея / Реж. Л. Гаусманн. — Берлін: Boje Buck Produktion, 1999. — 1:20:25

²⁶⁶ Cook B. Really-Existing Nostalgia? Remembering East Germany in Film // Traffic. — 2008. — № 10 — P. 133.

²⁶⁷ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P. 129.

коли він дивився по телевізору політ у космос Зигмунда Йена у 1978 році, матір в іншій кімнаті допитували співробітники служби держбезпеки²⁶⁸. У зав'язці сюжету також був показаний момент жорстокого поводження поліції НДР з демонстрантами серед яких був Алекс²⁶⁹. Надалі режисер акцентує увагу на наслідках трансформацій в Східній Німеччині перехідного періоду на прикладі сім'ї Кернер.

У фільмі символічно накладаються один на одний два періоди. Перший — перехідний, у якому відбувається дія, коли громадяни НДР радо вітали перспективу об'єднання та насолоджувалися благами західного світу. Другий — період остальгії, який почав набирати обертів у другій половині 1990-х років. Він представлений пошуками Алекса предметів побуту НДР, які після повалення муру опинилися на звалищі. Приблизно, через 5-7 років після об'єднання подібно до Алекса реальні східні німці «полювали» на артефакти НДР, щоб сформувати «свою» республіку.

Режисер у кінострічці звертався до феномена остальгії, намагаючись пояснити його. Наприклад, те, що Алекс створював альтернативну НДР за допомогою свого товариша із ФРН, свідчило, що остальгія не була виключно східним явищем. Навпаки — західні німці були активно долучені до виготовлення остальгійних продуктів чи предметів. Можна також згадати думку Д. Боєра, який стверджував, що остальгія була скоріше західнонімецьким явищем. В. Беккер не оминає увагою і нове ставлення східних німців до нової-старої продукції. Насамперед, коли Алекс шукав для матері знамениті східнонімецькі корнішони (нім. Spreewald Gurken), він використовував аналогічний західний продукт, але у тарі з часів НДР. Крістіане Кернер не помітила різниці, що свідчить не про винятковість

²⁶⁸ *Hodgin N.* Aiming to please? Consensus and consciousness-raising in Wolfgang Becker's *Good Bye, Lenin!* (2003) // *New Directions in German Cinema* / Ed. P. Cooke, C. Homewood — London, 2011. — P. 105.

²⁶⁹ *Dale G.* Heimat and the Stasi: The GDR in German cinema 1999-2006 // *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. — № 2. — P.165.

смакових якостей продуктів, а про їхнє «нове змістове наповнення», яким наділяли їх східні німці²⁷⁰.

Остальгія, продемонстрована у фільмі, за своєю задачею подібна до «реставруючої ностальгії» Світлани Бойм. Нова уявна республіка слугувала необхідною психологічною опорою, когнітивним протезом під час швидких змін. Наприклад, втрата заощаджень східних німців під час грошової реформи, масове безробіття, коли «герої праці опинилися на біржі праці» — були зворотною стороною об'єднання Німеччини. Алекс та Лара, його дівчина, «янгол з Радянського союзу», знайшли порожню квартиру, господарі якої переїхали на захід після повалення муру. Даний епізод свідчить про великі зміни не лише у політичному та економічному житті Східної Німеччини, а і про трансформацію соціальних зв'язків.

Ставлення східних німців до НДР було зображене через прив'язаність Алекса до своєї матері. «НДР — країна, яка в моїй пам'яті буде назавжди пов'язана з моєю мамою»²⁷¹. Мати уособлювала спогади про дитинство або молодість. Тому, на нашу думку, надмірне зведення НДР до держави несправедливості та репресій автоматично нівелювало деполітизовані спогади пересічних східних німців на своє минуле. Згідно з описом головного героя Алекса, Крістіане Кернер була «ярою поборницею суспільного прогресу» і виступала «проти соціальної несправедливості» — тобто втілювала усі позитивні риси ідеального соціалістичного громадянина. На нашу думку, випадок фрау Кернер являє собою складнішу схему для розгляду взаємовідносин «індивід-держава» в НДР. Вона не вписувалась у стандартні рамки, які існували після об'єднання у вигляді порівняння східних німців або із опозиціонерами, або жертвами режиму. Разом з тим її важко було віднести і до «пристосуванців» або колабортантів з режимом. Крістіане критично

²⁷⁰ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P.134.

²⁷¹ Гудбай, Ленін! / Реж. В Беккер. — Берлін: X-Filme Creative Pool, 2003. — Хв. 1:52:25

ставилась і подекуди дистанціюватися від правлячої партії НДР, оскільки справді могла відчувати страх перед ними та можливу загрозу. Не дивлячись на це, вона відстоювала проект побудови соціалізму, але з «людським обличчям». Вольфганг Беккер так описує її персонаж:

Вона була одним з тих людей, які спочатку вірили у високі цілі НДР, які стали надзвичайно збоченими згодом, але вона вважала, що країні потрібна реформа, а не просто анексія іншою країною, або втеча — це не розв'язання проблеми. Це може бути рішенням для людини, але не для суспільства в цілому²⁷².

Смерть Крістіане Кернер символізувала загибель держави та соціалізму, як утопічної ідеї. «Мама до кінця життя вірила у країну, якої насправді ніколи не було»²⁷³. Її можна, на думку Кука, порівняти із Крістою Вольф, яка попри те, що вступала у конфронтацію із СЄПН, не втрачала віри у соціалізм як ідеологічний проект²⁷⁴.

Фільм «Гудбай, Ленін!» вирізняється серед інших стрічок, які висвітлювали життя в Східній Німеччині. Відмінність його полягала у тому, що режисер Вольфганг Беккер не намагався засудити або виправдати НДР, а в тому, щоб пояснити цей період з точки зору конкретної східнонімецької сім'ї. Режисер представляв НДР не через вікно Хоеншонхаузену (в'язниця, що використовувалась службами держбезпеки), і не крізь призму романтизованого погляду підлітків. Фільм виявився релевантним, як для східних, так для західних німців, тим самим вперше об'єднавши їх перед екранами. Разом з цим, стрічка була визнана цінною в дидактичних цілях та включена до освітньої програми навчальними закладами середньої освіти²⁷⁵.

²⁷² Цит. за: Wansink S. Mother as failed communist Muttirepublik in Wolfgang Becker's Good bye Lenin! // Screening Motherhood in Contemporary World Cinema / Ed. A. Sayed. — Ontario, 2016.

²⁷³ Гудбай, Ленін! / Реж. В. Беккер. — Берлін: X-Filme Creative Pool 2003. — Хв.1:52:19

²⁷⁴ Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P.132

²⁷⁵ Hodgins N. Aiming to please? Consensus and consciousness-raising in Wolfgang Becker's Good Bye, Lenin! (2003) // New Directions in German Cinema / Ed. P. Cooke. C. Homewood. — London, 2011. — P.94.

«Гудбай, Ленін!» навіть вплинув на обговорення НДР на політичному рівні, оскільки стріку переглянуло біля третини депутатів Бундестагу. Частина з них стверджували, що фільм знову перетворює НДР на «оперету», інші члени парламенту наголошували на його значущості для обговорення історії НДР²⁷⁶. Таким чином, ми маємо змогу спостерігати як кінострічка може пливати на офіційне обговорення, а подеколи і ревізію історичних подій.

З середини 2000-х років почало здаватися, що хвиля остальгії почала спадати. На телеекранах з'являлися фільми східнонімецьких режисерів початку 1990-х років, які у свій час залишалися поза увагою глядацької аудиторії. Петер Кахане, режисер фільму «Архітектори» зізнався, що його фільм знайшов відгук у публіки лише через 15 років після виходу²⁷⁷. Отже, можна стверджувати, що після перенасичення остальгійними символами, які пов'язували НДР не з репресивно-каральними структурами, а з країною насиченого і цікавого повсякденного життя, відбулось поступове повернення до першопочаткового наративу. Знову почали розглядатися роль партії та Штазі в житті громадян в НДР

Флоріан Генкель фон Доннерсмарк, західнонімецький режисер, був переконаний, що зображення НДР в остальгійному світлі створює небезпечний образ країни²⁷⁸. Тому своєю стрічкою «Життя інших» режисер поставив собі за мету виправити «неправильну» історію.²⁷⁹ Консультантом під час створення фільму був Манфред Вілке, соціолог та член комісій з розгляду НДР. Драма була випущена 2006 року та принесла визнання німецького кіно за кордоном. У 2007 році стрічка отримала Оскар в номінації «Найкращий фільм іноземною мовою».

²⁷⁶ Frey M. Postwall German Cinema: History, Film History and Cinephilia. — Oxford, 2013. — P. 107.

²⁷⁷ Interview mit Peter Kahane // YouTube. — 2008. — 21 квітня / Електронний ресурс: https://www.youtube.com/watch?time_continue=12&v=ViPdMixvDSA&feature=emb_logo, відвідано 18.05.2020

²⁷⁸ Dale G. Heimat and the Stasi: The GDR in German cinema 1999-2006 // Journal of Contemporary Central and Eastern Europe. — 2007. — № 2. — P.157

²⁷⁹ Там само. — P.157

Дія відбувалася, за висловом Данієли Бердан, в «оруеллівському 1984 році», в НДР²⁸⁰. В основі фільму лежить історія письменника Георга Дреймана та акторки Крісти-Марії Зіланд, які мешкали разом. За дорученням міністра культури НДР Бруно Хемпфа та підполковника Штазі Антона Грубіца капітан Герд Віслер отримав завдання прослуховувати подружжя. Після того як шляхи трьох головних персонажів (Дреймана, Зіланд та Віслера) перетинаються, глядач має змогу спостерігати за трансформаціями, які відбуваються з ними.

Капітан Віслер на початку фільму представлений ідейним поборником соціалістичного устрою, щиро переконаним у тому, що є, згідно з гаслом Штазі, «щитом і мечем партії». В одній зі сцен у їдальні, підполковник Грубіц пропонував йому пересісти до столу, за якими зазвичай сиділо керівництво. На що Віслер відповів відмовою, аргументувавши тим, що «хоч десть мусить існувати соціалізм»²⁸¹. Проте згодом він помітив, що став знаряддям для досягнення, з одного боку, об'єкта сексуального бажання у вигляді акторки Зіланд для міністра; з іншого — інструментом кар'єрної мобільності підполковника Грубіца. Переломним моментом трансформації Віслера було прослуховування «Сонати про хорошу людину», яку зіграв на фортепіано Дрейман. «Чи може той, хто слухав цю музику, слухав її по-справжньому, бути поганою людиною?»²⁸², — запитував письменник у Крісти Зіланд. Капітан Штазі, слідкуючи за драматургом, прослухав композицію, і вже у наступній сцені глядач спостерігає за перевтіленням Герда Віслера.

Примітно, що шляхи перевтілення капітана Віслера та Крісти-Марії Зіланд кардинально різнилися²⁸³. Гуманізація Віслера проходила через нове

²⁸⁰ Berghahn D. Remembering the Stasi in a Fairy Tale of Redemption: Florian Henckel von Donnersmarck's «Das Leben der Anderen» // Oxford German Studies. — 2009. — № 13. — P. 321

²⁸¹ Життя інших / Реж. Ф. фон Доннерсмарк — Мюнхен: Wiedemann & Berg Filmproduktion, 2006. — Хв. 36:21

²⁸² Життя інших / Реж. Ф. фон Доннерсмарк — Мюнхен: Wiedemann & Berg Filmproduktion, 2006. — Хв. 54:50

²⁸³ Ziegegeist J. DDR-(N)Ostalgie in deutschen Nachwende-Spielfilmen von 1990 bis 2006. Zwischen Kritik und Kult // Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte. — 2011. — № 13. — S.140.

відкриття для себе мистецтва (прочитання Брехта та прослуховування сонати), що поступово дистанціювало його від держави. Разом з тим, коли К-М. Зіланд, почала співпрацювати з режимом «заради кар'єри», свого роду віддаляючись від мистецтва, вона морально деградувала. Останнє проявилось у тому, що вона зрадила Дреймана, видавши його Штазі. У даному протиставленні можемо проаналізувати який образ НДР намагався подати режисер. Зближення з режимом отожднювалася із дегуманізацією; у той самий час, віддалення від владних структур означало позитивні моральні зрушення.

Одним із центральних персонажів фільму був драматург Георг Дрейман. Розглядаючи даного персонажа важко не впізнати натяки на співака та поета Вольфа Бірмана. Наприклад, обидвоє підтримували дружні зв'язки із дружиною Еріха Хонеккера — Маргот. В одній зі сцен, поліцейському під час обшуку Георга Дреймана, потрапила до рук книга Солженіцина «У колі першому» (нім. *Der erste Kreis der Hölle*). На зауваження стосовно великої кількості західної літератури, письменник відповів, що дана книга є персональним подарунком Маргот Хонеккер²⁸⁴. Також поєднує їх те, що обидва були ідейними соціалістами до тих пір, доки не розчарувалися в НДР. На початку фільму, Дрейман демонстрував свою лояльність та підтримку влади. Вольф Бірман попри те, що народився у Західній Німеччині, з ідейних переконань (і за допомогою Маргот Хонеккер) переїхав до НДР. У 1970-х роках СЄПН заборонили співаку в'їзд в НДР, тому після гастролей він більше не зміг повернутися назад²⁸⁵. Після вигнання, у Бірмана розвинулася антипатія до партійної верхівки та самої НДР. Таким переломним моментом, який змінює ставлення Дреймана до країни стала смерть його друга Йерска. Після

²⁸⁴ Життя інших / Реж. Ф. фон Доннерсмарк — Мюнхен: Wiedemann & Berg Filmproduktion, 2006. — Хв. 1:40:06

²⁸⁵ Вигнання Бірмана спровокувало обширний резонанс серед митців в НДР. Насамперед дует клоунів Ме і Ве, які виконали головні ролі у фільмі «Останній із НДР» 1900 року, сформувався як реакція на вигнання з країни Бірмана. Кріста Вольф також висловила своє незадоволення партійним рішенням, за що була виключена із Союзу письменників НДР.

даного потрясіння драматург наважився на критику влади, пишучи статтю до західнонімецького журналу «Spiegel».

На прикладі персонажа Альберта Йерска режисер намагався критично розглянути взаємовідносини між культурними та партійними діячами. Після конфлікту з міністром культури, йому було заборонено ставити п'єси. В образі Альберта Йерска режисер продемонстрував долі митців-інтелектуалів, яким через конфлікт із вищим партійним керівництвом, було заборонено працювати. «Що залишається режисеру, якому заборонили ставити п'єси? Не більше ніж кіномеханіку без фільму, мельнику без борошна. Не залишається нічого»²⁸⁶. Життя Альберта закінчилося самогубством.

НДР, згідно з інтерпретацією Доннерсмарка, була крайною партійного чиновництва та Штазі, від якої потерпали пересічні громадяни. Може видатися, що «Життя інших» повертає глядачів до наративів східнонімецьких режисерів початку 1990-х років. критичне засудження експлуатації творчих особистостей в ідеологічних цілях ми знаходимо у фільмах «Архітектори», «Останній із НДР». Представлення партійної верхівки як тих, хто використовує соціалізм як знаряддя для досягнення власних цілей висвітлював Г Кіппінг у стрічці «Земля за веселкою». Попри очевидні спільні риси, існує також і те, що відрізняє стрічку Доннерсмарка від фільмів його попередників із НДР. Якщо східнонімецькі режисери у своїх фільмах 1990-х років намагалися відрефлексувати над своїм минулим та перебували у пошуці «правильного шляху для Східної Німеччини», то у стрічці «Життя інших» правильний шлях представлений через приєднання до ФРН. Повалення Берлінського муру у фільмі представлене як своєрідне «спасіння» від держави.

Робота Ф. фон Доннерсмарка отримала переважно схвальні відгуки. Член Християнсько-демократичного союзу Фрідберт Пфлюгер зазначив, що стрічка має високу педагогічну цінність. Він закликав використовувати її, щоб

²⁸⁶ Життя інших / Реж. Ф. фон Доннерсмарк — Мюнхен: Wiedemann & Berg Filmproduktion, 2006. — Хв. 25:18

ознайомитися із тим, якою насправді була «друга німецька диктатура»²⁸⁷. Неодноразово також стрічка згадувалась під час засідань комісії Мартіна Заброва (2005-2006 років). В. Бірман про роботу режисера також відгукнувся позитивно: «Цей західняк може очевидно не тільки судити, а і просвітлювати людей»²⁸⁸. Співак визнав, що загальний політичний тон, видавався йому правдивим, і що він відчував схожість між життям персонажів зі своїм власним²⁸⁹. Сам режисер про свою роботу заявляв, що вона демонструє справжню історію Східної Німеччини: «Хоча фільм — це вигадка, проте вона правдивіше за правдиву історію»²⁹⁰.

Разом із тим, деякі дослідники, зокрема Гарет Дейл не погоджувався з переконаністю режисера у правдивості стрічки. Він заявляв: «Жоден міністр НДР не робив, і ніколи б не доручив спостереження зі Штазі задля досягнення своїх сексуальних цілей.[...] якби міністр поведився таким чином, він подарував би козирну карту своїм суперникам»²⁹¹.

Переважно похмура та емоційно напружена стрічка «Життя інших», неодмінно контрастувала на фоні яскравих остальгійних комедій. Стрічка Флоріана фон Доннерсмарка була переломною для німецького кінематографа. Можна стверджувати, що вона підвела ризик під періодом остальгії в кіно кінця 1990-х початку 2000-х років. Серед глядачів та критиків вона залишила переважно позитивне враження, хоча і були ті, хто критикував фільм. Своєю популярністю стрічка може завдячувати також тому, що вона на рівні кіно відповідала домінантному офіційному дискурсу стосовно НДР, оскільки саме

²⁸⁷ Цит. за: *Hodgin N.* Screening the Stasi: the politics of representation in postunification film // *The GDR Remembered: Representations of the East German State since 1989* / Ed. N. Hodgin, C. Pearce. — New York, 2011. — P.69-70

²⁸⁸ Цит. за: *Berghahn D.* Remembering the Stasi in a Fairy Tale of Redemption: Florian Henckel von Donnersmarck's «Das Leben der Anderen» // *Oxford German Studies*. — 2009. — № 13. — P. 324

²⁸⁹ *Biermann W.* The ghosts are leaving the shadows // *Let's Talk European!* — 2006. — 29 березня / Електронний ресурс <http://www.signandsight.com/features/682.html>

²⁹⁰ Цит. за: *Dale G.* Heimat and the Stasi: The GDR in German cinema 1999-2006 // *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. — № 2. — P.157

²⁹¹ Там само. — P. 158

для офіційного дискурсу була характерна зосередженість на темі політичної верхівки та репресивно-каральних структурах НДР. Останнє змушує замислитися, наскільки авторське бачення транслює режисер, а не прихильність до одного із двох існуючих поглядів на НДР. Варіювались вони в залежності від оптики, яку використовували для розгляду історії НДР: повсякденного або політичного.

Отже, навіть після об'єднання, НДР продовжувала жити в кінострічках. Разом з тим, образ республіки відрізнявся в залежності від того, ким зображувалася НДР — західно- або східнонімецьким кінематографом. Західні німці по-новому відкривали для себе Східну Німеччину переважно у комедійному жанрі на початку 1990-х років. НДР для них поставала в амплуа «екзотичного сходу». Навпаки, у фільмах східнонімецького виробництва, які зображували колишню республіку, на початку 1990-х років, домінували переважно сірі та похмурі образи. Не дивлячись на глибоке змістове наповнення, фільми покоління DEFA пройшли повз увагу глядачів, оскільки зберігався у той час попит на розважальні комедії.

З початку 2000-х років Східна Німеччина стає, за висловом Пола Кука, «дискурсивним простором»²⁹². До дискусії щодо правдивого зображення НДР почали долучатися як східні, так і західні німці. Останнє є позитивним моментом, оскільки врешті-решт виводить НДР зі статусу «іншого» або «дикого сходу», яким вона була для Заходу після об'єднання. Однак з 2000-х утвердилась інша тенденція, відмінна від репрезентацій початку 1990-х років. Вона проявлялась у тому, що тепер переважно східнонімецькі режисери демонстрували життя в НДР крізь призму повсякдення. У той час серед їхніх колег із Західної Німеччини превалювало бачення НДР крізь призму репресій. Андреас Гольдштайн, східнонімецький режисер, в інтерв'ю висловив своє невдоволення домінуванням західнонімецького погляду на НДР в кіно. Він

²⁹² Cook P. Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford, 2005. — P.128

був переконаний, що така репрезентація закріплювала за нею продовження нацистської епохи. «Не дивно, що виникла потреба розповісти про щось інше. Мені здається, що автор може говорити тільки про те, що безпосередньо пов'язано з ним самим. Не можна знімати кіно про життя інших²⁹³».

Отже, можна стверджувати, що німецький кінематограф залишається одним із майданчиків для дискусії, де досі ведеться боротьба поглядів на НДР.

²⁹³ *Реутова К.* Андреас Гольдштайн: «Нельзя снимать кино о жизни других» // *Germania-online*. — 2019. — 1 листопада / Електронний ресурс: <https://germania-online.diplo.de/ru-dz-ru/kultur/kino/-/2262296>, відвідано 3.05.2020

Висновки

Отже, опрацювавши необхідні джерела та критичну літературу ми дійшли наступних висновків щодо переосмислення НДР в політичних дискусіях та кінематографі перших двадцяти років після об'єднання Німеччини.

Вже протягом перших років після об'єднання східнонімецьке суспільство зіштовхнулося з новими для себе умовами. Разом із ґрунтовними перетвореннями в економічному та політичному житті країни, сталися також суттєві зрушення у соціальному. Ми вважаємо, що даний період можна охарактеризувати як «зіткнення двох світів». Німці, які за 45 років соціалізувалися у двох ворогуючих з часів Холодної війни економічних та ідеологічних системах, після об'єднання фактично говорили один до одного «різними мовами». Відчуття інакшості як з одного, так і з іншого боку можна побачити у протиставленнях «Ossi» vs. «Wessi». У такій атмосфері народжується феномен остальгії, який характеризувався позитивними переорієнтаціями стосовно свого нещодавнього соціалістичного минулого. У широкому сенсі можна розглядати даний феномен як опозицію до негативного сприйняття НДР, яке домінувало в політичних колах.

У політичному обговоренні, яке ми розглядали на основі діяльності дослідницьких комісій Enquete при німецькому парламенті та комісії Мартіна Заброва, превалував модус пам'яті про НДР як диктатуру (Diktaturgedächtnis). Перша комісія «Опрацювання історії та наслідків диктатури СЄПН» (1992-1994 р.), яка мала на меті розглянути вплив партії та Міністерства держбезпеки на життя громадян, затвердила сприйняття НДР як диктатури в офіційних політичних колах. За другої дослідницької комісії «Подолання наслідків диктатури СЄПН у процесі єднання Німеччини» (1995-1998 р.), помітна спроба відходу від надмірної концентрації на темі партії та репресивно-каральних органів. Дана комісія залучала до аналізу такі мікрорівні як спорт, музика, культура, щоб проаналізувати взаємовідносини між режимом і

суспільством. Щоправда, розглянуті мікрорівні виступали для членів комісії переважно площиною для дослідження опору режимові серед східних німців. Проте, маргінальним залишалося життя пересічних громадян НДР, які не належали ні до опозиціонерів, ні до жертв репресій держави. Реагуючи на дисбаланс у представленні НДР, насамперед, надмірне акцентування уваги на темі злочинів режиму, комісія під головуванням історика Заброва (2005-2006) мала намір згладити поляризованість пам'яті про НДР. Як наслідок, до репрезентації історії НДР була додана тема повсякдення, однак включена вона була у ширшому контексті диктатури ССПН.

Ознайомившись із протоколами та звітами комісії та, проглянувши відеоінтерв'ю з її членами, ми дійшли висновку, що не можна вважати офіційний погляд на НДР монолітним. Він являв собою радше боротьбу поглядів на нещодавнє минуле серед представників різних партій: Християнських демократів, переважно Вільних демократів і частини партії Зелених між Соціал-демократами та між Партією демократичного соціалізму. Аналіз матеріалів комісії показав, що дана боротьба поглядів на минуле НДР перетікала у протистояння за політичні впливи на сучасну Німеччину загалом.

Яскраво втілена така боротьба поглядів була і в німецькому кінематографі. Після об'єднання як східно-, так і західнонімецькі режисери продовжували звертатися до періоду НДР. Однак, їхні погляди на нещодавнє минуле демонстрували різне сприйняття даної держави. У той час, коли в західнонімецькому кінематографі превалював комедійний погляд на НДР, центральним мотивом стрічок східнонімецьких режисерів, які намагались переосмислити нещодавнє минуле, був розпач і безвихідь. На основі таких комедійних фільмів цього періоду як «Вперед Трабі» та «Ми можемо і по-іншому», можемо констатувати, що серед західнонімецьких режисерів початку 1990-х років превалювало бачення «п'яти нових земель» у якості екзотичного «дикого Сходу», а її жителі сприймалися ними як кумедні «інші».

Натомість східнонімецькі режисери зображували НДР як країну «втрачених можливостей».

Під кінець 1990-х років — з початком 2000-х під впливом остальгії, яка у цей період набула найбільшого розмаху, репрезентація НДР в кіно змінюється. На перший план у фільмах цього періоду виходило повсякденне життя, що дозволяло поступово нормалізувати досвід східних німців. Як ми продемонстрували у нашому дослідженні, «остальгійні стрічки» («Сонячна алея» та «Гудбай, Ленін!») також стали каталізаторами публічного обговорення стосовно офіційного погляду на НДР. Разом з тим, вони спровокували і численну критику. Серед тих, хто активно критикував остальгію в кіно був західнонімецький режисер Флоріан Генкель фон Доннерсмарк. Його кінострічка «Життя інших» є своєрідним «завершальним акордом», який закінчив період остальгії в німецькому кінематографі, і, разом з тим, «нагадав» про присутність співробітників держбезпеки в кінематографічних репрезентаціях НДР. З даного часу можна говорити про встановлення двох наративів, які з різних сторін зображують історію НДР в кіно.

Отже, після об'єднання Німеччини здавалось, що історія НДР мала б відійти у забуття, але дебати щодо того, як «правильно пам'ятати» східнонімецьку державу точаться і досі. Причиною такої довгої дискусії може слугувати наявність двох кардинально протилежних точок зору на трактування подій недалекого минулого: погляд на НДР як на країну репресій або країну насиченого повсякдення.

Можна стверджувати, що в офіційних політичних дебатах представлення НДР як диктатури слугувало необхідним підтвердженням легітимності нового уряду та стволом боротьби демократії з тоталітарними режимами. У ширшому сенсі репрезентація НДР як диктатури мала підтримувати антитоталітарний консенсус в Німеччині під гаслом «Ніколи знову диктатури» («Nie wieder Diktatur»). Оскільки німецький кінематограф не вимагав політичної

легітимації, він демонстрував ширший спектр поглядів на нещодавнє минуле, який був транслюванням або дискурсу «зверху», або «знизу».

На основі цього можемо констатувати, що в сучасній Німеччині історія НДР продовжує існувати у двох площинах: 1) як країна насиченого дитинства та молодості у пам'яті її громадян; 2) як країна, що здійснювала тиск на громадян, як її бачать в офіційних політичних дебатах. Дана теза приводить нас до розуміння, що історія Німецької Демократичної Республіки потребує подальших дискусій та зваженої оцінки.

Список використаних джерел і літератури

Джерела

Опубліковані документи (звіти, протоколи комісій)

1. Bericht der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland». — Bonn: Bonner Universität Buchdruckerei, 1994. — 298 s.
2. Fortschreibung der Gedenkstättenkonzeption des Bundes «Verantwortung wahrnehmen, Aufarbeitung verstärken, Gedenken vertiefen». — Berlin: H. Heenemann GmbH & Co., 2008. — 20 s.
3. Schlußbericht der Enquete-Kommission «Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit». — Bonn: Bonner Universität Buchdruckerei, 1998. — 332 s.
4. Wohin treibt die DDR-Erinnerung? Dokumentation einer Debatte / Hrgb. M. Sabrow, R. Eckert, M. Flacke et al. — Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. — 447 s.

Інтерв'ю

1. Андреас Гольдштайн: «Нельзя снимать кино о жизни других». Інтерв'юєр: К. Реутова // Germania-online. — 2019. — 1 листопада / Електронний ресурс: <https://germania-online.diplo.de/ru-dz-ru/kultur/kino/-/2262296>, відвідано 3.05.2020
2. Interview Enquete-Kommission Ludwig Elm — Alternative Enquete-Kommission (2019) // YouTube. — 2019. — 27 травня / Електронний ресурс: https://www.youtube.com/watch?v=PnPz_w6ImJA&t=68s, відвідано 20 лютого 2020
3. Interview Enquete-Kommission Ludwig Elm — Bilanz (2019) // YouTube. — 2019. — 27 травня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=AQ1OWY-Cppo&t=8s>, відвідано 20 лютого 2020

4. Interview Enquete-Kommission Manfred Wilke — Bilanz (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=4sugz9Y7yjI&t=99s>, відвідано 20 лютого 2020
5. Interview Enquete-Kommission Manfred Wilke — Deutschlandpolitik (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=TtDQWO856xU>, відвідано 20 лютого 2020
6. Interview Enquete-Kommission Manfred Wilke — NS- und SED-Diktatur (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=mkgDkTGpGdc>, відвідано 20 лютого 2020
7. Interview Enquete-Kommission Manfred Wilke — Themenbereiche in der BEG 1 (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: https://www.youtube.com/watch?v=TOjFwa6_oyU&t=108s, відвідано 20 лютого 2020
8. Interview Enquete-Kommission Manfred Wilke — Vorgeschichte (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=VY1aOgLliz8&t=25s>, відвідано 24.02.2020
9. Interview Enquete-Kommission Martin Gutzeit — Bilanz (2018) // YouTube. — 2019. — 28 травня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=5VQdRka0gmg>, відвідано 20 лютого 2020
10. Interview Enquete-Kommissionen Ilko-Sascha Kowalczyk — Alltag (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=K3lDQEo4XC4>, відвідано 20 лютого 2020

11. Interview Enquete-Kommissionen Ilko-Sascha Kowalczyk — Situation in den 1990er Jahren (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=RugYwN-rD-8>, відвідано 20 лютого 2020
12. Interview Enquete-Kommissionen Manfred Wilke — Kirche (2018) // YouTube. — 2019. — 10 квітня / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=ce1LfJKeISE>, відвідано 20 лютого 2020
13. Interview Enquete-Kommissionen Rainer Eppelmann — Bilanz (2018) // YouTube. — 2018. — 21 листопада / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=qTzVFyq-ioY>, відвідано 24.02.2020
14. Interview Enquete-Kommissionen Rainer Eppelmann — Parteiübergreifender Konsens (2018) // YouTube. — 2018. — 21 листопада / Електронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=Nwiq9tcftM0>, відвідано 24.02.2020
15. Interview mit Christian «Flake» Lorenz. Rammstein-Keyboarder Flake: «Die Wiedervereinigung war eine Sauerei». Interviewer: S. Weiss // Der Standard. — 2020. — 26 січня / Електронний ресурс: <https://www.derstandard.at/story/2000113670270/rammstein-keyboarder-flake-die-wiedervereinigung-war-eine-sauerei>, відвідано 20 лютого 2020
16. Interview mit Peter Kahane // YouTube. — 2008. — 21 квітня / Електронний ресурс: https://www.youtube.com/watch?time_continue=12&v=ViPdMixvDSA&feature=emb_logo, відвідано 18.05.2020
17. Interview with Jörg Foth. Interviewer: Schulz H // DEFA film library. — 2009. — липень / Електронний ресурс: <https://ecommerce.umass.edu/defa/memories/9904>, відвідано 23.05.2020

ФІЛЬМИ

1. Небо над Берліном / Реж. В. Вендерс. — Берлін: Road Movies Filmproduktion, 1987. — 127 хв.
2. Архітектори / Реж. П. Кахане. — Берлін: DEFA, 1990. — 102 хв.
3. Останній з НДР / Реж. Й. Фот. — Берлін: DEFA, 1990. — 86 хв.
4. Вперед, Трабі / Реж. П. Тімм. — Грюнвальд: Bavaria Filmstudios, 1991. — 92 хв.
5. Земля за райдугою / Реж. Г. Кіппінг. — Берлін: DEFA, 1992. — 89 хв.
6. Ми можемо і по-іншому / Реж. Д. Бук. — Берлін: Voje Buck Produktion, 1993. — 87 хв.
7. Сонячна алея / Реж. Л. Гаусманн. — Берлін: Voje Buck Produktion, 1999. — 92 хв.
8. Герої як ми / Реж. С. Петерсон. — Берлін: Wild Bunch AG, 1999. — 89 хв.
9. Гудбай, Ленін / Реж. В. Беккер. — Берлін: X Filme Creative Pool, 2003. — 121 хв.
10. Життя інших / Реж. Ф. фон Доннерсмарк. — Мюнхен: Wiedemann & Berg Filmproduktion, 2006. — 137 хв.

Джерела в електронному форматі

1. *Biermann W.* The ghosts are leaving the shadows // Let's Talk European! — 2006. — 29 березня / Електронний ресурс <http://www.signandsight.com/features/682.html>, відвідано 25.04.2020
2. *Braun R.* Defa-Film wird zum Abgesang auf die DDR // Märkische Allgemeine. — 2019. — 9 листопада / Електронний ресурс: <https://www.maz-online.de/Lokales/Potsdam/Defa-Film-Die-Architekten-in-der-Wende-gedreht>, відвідано 29.04.2020
3. Einsetzung. Fünf Anträge – eine Enquete-Kommission // Enquete-Online. Die Enquete-Kommissionen zur Aufarbeitung der SED-Diktatur / Електронний ресурс: <https://enquete-online.de/einsetzung/>, відвідано 20.03.2020

4. Ergebnisse // Enquete-Online. Die Enquete-Kommissionen zur Aufarbeitung der SED — Diktatur / Электронний ресурс: <https://enquete-online.de/ergebnisse/>, відвідано 20.03.2020
5. Redebeitrag von Dietmar Keller in der 234. Sitzung des Bundestages // YouTube. — 2018. — 17 жовтня / Электронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=Q-u79NfIcWQ&feature=youtu.be>, відвідано 24.02.2020
6. Studiogespräch mit Markus Meckel, Brandenburg aktuell vom 26.01.1993 // YouTube. — 2018. — 1 жовтня / Электронний ресурс: <https://www.youtube.com/watch?v=pAoNLaS5afk>, відвідано 24.02.2020
7. *Wellershoff M.* Musik der Freiheit // Spiegel. — 1999. — 4 жовтня / Электронний ресурс <https://www.spiegel.de/kultur/kino/sonnenallee-musik-der-freiheit-a-45232.html>, відвідано 10.03.2020

Его-документи

1. *Лоренц К.* Сегодня День рождения мира. Воспоминания легендарного немецкого клавишника / Пер. с нем. О.Нацаренус. — Москва: ЭКСМО, 2018. — 256 с.

Література

Монографії

1. *Абе Т.* Остальгия. Опыт восточных немцев после объединения Германии. / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва: Мысль, 2017. — 112 с.
2. *Ассман А.* Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика / Пер. с нем. Б. Хлебникова. — Москва: Новое литературное, 2014. — 323 с.

3. *Ассман Я.* Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. — Москва: Языки славянской культуры, 2004. — 368 с.
4. *Ahbe T.* Ostalgie. Zum Umgang mit der DDR-Vergangenheit in den 1990er Jahren. — Erfurt: Druckerei Sömmerda GmbH, 2005. — 71 s.
5. *Assmann A.* Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur: Eine Intervention. — München: C.H.Beck, 2013. — 231 s.
6. *Beattie A.* Playing Politics with History: The Bundestag Inquiries into East Germany. — New York: Berghahn Books, 2008. — 304 p.
7. *Boyer D.* Spirit and System: Media, Intellectuals, and the Dialectic in Modern German Culture. — Chicago: University of Chicago Press, 2005. — 323 p.
8. *Brockmann S.* A Critical History of German Film. — Rochester: Camden House, 2010. — 522 p.
9. *Cook P.* Representing East Germany since unification: from colonization to nostalgia. — Oxford: Berg Publishers, 2005. — 256 p.
10. *Frey M.* Postwall German Cinema: History, Film History and Cinephilia. — Oxford: Berghahn Books, 2013. — 218 p.
11. *Fulbrook M.* The People's State: East German Society from Hitler to Honecker. — New Haven: Yale University Press, 2008. — 352 p.
12. *Gook B.* Divided Subjects, Invisible Borders: Re-Unified Germany after 1989. — London: Rowman & Littlefield, 2015. — 318 p.
13. *Göschl R.* DDR-Alltag im Museum: Geschichtskulturelle Diskurse, Funktionen und Fallbeispiele im vereinten Deutschland. — Berlin: LIT Verlag, 2019. — 368 s.
14. *Hake S.* German National Cinema. — London: Routledge, 2008. — 287 p.
15. *Heiduschke S.* East German Cinema DEFA and Film History. — New York: Palgrave Macmillan US, 2013. — 196 p.
16. *Klinge S.* 1989 und wir: Geschichtspolitik und Erinnerungskultur nach dem Mauerfall. — Bielefeld: Transcript, 2015. — 435 s.

17. *Rudnick C.* Die andere Hälfte der Erinnerung. Die DDR in der deutschen Geschichtspolitik nach 1989. — Bielefeld: Transcript, 2011. — 766 s.
18. *Warrington M.* History Goes to the Movies. Studying history on film. — London: Routledge, 2007. — 194 p.

Збірки статей

1. Remembering the German Democratic Republic. Divided Memory in a United Germany / Ed. D. Clarke, U. Wölfel. — London: Palgrave Macmillan, 2011. — 265 p.
2. Remembering and Rethinking the GDR. Multiple Perspectives and Plural Authenticities / Ed. A. Saunders, D. Pinfold. — London: Palgrave Macmillan, 2013. — 253 p.
3. New Directions in German Cinema / Ed. P. Cooke, C. Homewood — London: I.B. Tauris, 2011. — 308 p.
4. Film, History and Memory / Ed. J. Carlsten, F. McGarry. — London: Palgrave Macmillan, 2015. — 197 p.
5. Geschichte des deutschen Films / Hrsg. W. Jacobsen, A. Kaes, H. Prinzler. — Stuttgart: J.B. Metzler, 2004. — 656 s.

Статті

1. *Адорно Т.* Что значит «проработка прошлого» / Пер. з нім. М. Хорьков // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2
2. *Бойм С.* Будущее ностальгии / Пер. з англ А. Захарова // Неприкосновенный запас. — 2013. — № 3
3. *Вельцер Х.* История, память и современность прошлого / Пер. з нім. К. Левинсон // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2
4. *Киридон А.* Подолання минулого в країнах Центрально-Східної Європи: основні тенденції // Європейські історичні студії. — 2016. — № 4. — С. 126-143

5. *Лезина Е.* Люстрация и открытие архивов в странах Центральной и Восточной Европы // Вестник общественного мнения. — 2015. — № 2. — С. 48-89
6. *Лезина Е.* Юридическо-правовая проработка прошлого ГДР в объединенной Германии // Вестник общественного мнения. — 2013. — № 2. — С. 67-100
7. *Трохименко О.* Вплив розколу та об'єднання Німеччини на етнонаціональну ідентичність німців // Гілея: науковий вісник. — 2015. — № 97. — С. 133-138
8. *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2
9. *Хорольская М.* Преодоление прошлого и переосмысление истории ГДР в современной Германии // Россия и современный мир. — 2019. — №1. — С. 133-147
10. *Bach J.* Consuming Communism: Material Cultures of Nostalgia in Former East Germany // Anthropology and Nostalgia / Ed. O. Ange, D. Berliner. — New York, 2015. — P. 123-138
11. *Berdahl D.* (N)Ostalgie for the present: Memory, longing, and East German things // Ethnos. — 1999. — № 2. — P. 192 - 211
12. *Berdahl D.* «Go, Trabi, Go!»: Reflections on a Car and Its Symbolization over Time // Anthropology & Humanism. — 2008. — № 2. — P. 131-141
13. *Berghahn D.* East German cinema after unification // German cinema: since unification / Ed. D. Clarke. — London, 2006. — P. 79-104
14. *Berghahn D.* Remembering the Stasi in a Fairy Tale of Redemption: Florian Henckel von Donnersmarck's «Das Leben der Anderen» // Oxford German Studies. — 2009. — № 3. — P. 321-333
15. *Blum M.* Remaking the East German Past: Ostalgie, Identity, and Material Culture // The Journal of Popular Culture. — 2004. — № 3. — P. 229-253

- 16.*Boyer D.* Ostalgie and the Politics of the Future in Eastern Germany // *Public Culture*. — 2006. — № 2. — P. 361–381
- 17.*Byler T.* Das Land hinter dem Regenbogen (1992) // *DEFA after East Germany* / Ed. B Wagner. — Rochester, 2014. — P. 272-277
- 18.*Dale G.* Heimat and the Stasi: The GDR in German cinema 1999-2006 // *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. — 2008. — № 2. — P. 154-175
- 19.*Dennis M.* Perceptions of GDR Society and its Transformation: East German Identity Ten Years after Unity // *The New Germany in the East: Policy Agendas and Social Developments since Unification* / Ed. C. Flockton, E. Kolinsky, R. Pritchard. — London, 2000. — P. 87-105
- 20.*Gook B.* Really-Existing Nostalgia? Remembering East Germany in Film // *Traffic*. — 2008. — № 10. — P. 123-141
- 21.*Hodgin N.* Berlin is in Germany and Good bye Lenin! Taking leave of the GDR? // *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. — 2006. — № 1. — P. 25-45.
- 22.*Hodgin N.* Screening the Stasi: the politics of representation in post unification film // *The GDR Remembered: Representations of the East German State since 1989* / Ed. N. Hodgin, C. Pearce. — Rochester, 2011. — P. 69-94
- 23.*Kalinina E.* What Do We Talk About When We Talk About Media and Nostalgia? // *Medien & Zeit – Kommunikation in Vergangenheit und Gegenwart*. — 2016. — № 4. — P. 6-15
- 24.*Kolstrup S.* Wings of Desire: Space, Memory and Identity // *A Danish Journal of Film Studies*. — 1999. — № 8. — P. 115-124
- 25.*O'Brien M-E.* The Afterlife of the GDR in Post-Wall German Cinema // *Virtual Walls? Political Unification and Cultural Difference in Contemporary Germany* / Ed. F. Lys, M. Dreyer. — Rochester, 2007. — P. 72-95

26. *Rosenberg D.* The colonization of East Germany // Monthly review. — 1991. — № 4. — P. 14-33
27. *Sieber E.* Erinnerung an die DDR. Zwischen (N)Ostalgie und Totalverdammung // Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung. — 2014. — № 3. — S.17-28
28. *Stack H.* The «Colonization» of East Germany? A Comparative Analysis of German Privatization // Duke Law Journal. — 1997. — № 5. — P. 1211-1253
29. *Wabsink S.* Mother as failed communist Muttirepublik in Wolfgang Becker's Good-bye Lenin! // Screening Motherhood in Contemporary World Cinema / Ed. A. Sayed. — Ontario, 2016.
30. *Welzer H.* Familiengedächtnis. Zum Verhältnis von familialer Tradierung und Aufklärung über Geschichte // Jahrbuch für Pädagogik. — 2003. — № 1. — S. 155-171
31. *Wilke M.* Fiktion oder erlebte Geschichte? Zur Frage der Glaubwürdigkeit des Films «Das Leben der anderen» // German studies review. — 2008. — № 3. — S.589-598
32. *Ziegegeist J.* DDR-(N)Ostalgie in deutschen Nachwende-Spielfilmen von 1990 bis 2006. Zwischen Kritik und Kult // Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte. — 2011. — № 13. — S. 119-153.

Дисертації

1. *Хорольская М.* Германия после объединения: политические проблемы и противоречия интеграционного процесса. Дис... канд. пол. наук:23.00.02 / Федеральное государственное бюджетное научное учреждение «Национальный исследовательский институт мировой экономики и международных отношений имени Е.М. Примакова Российской академии наук». — Москва, 2019. — С. 273

Електронні ресурси

1. *Б.а.* FKK — im Osten total normal // Mitteldeutscher Rundfunk. — 2019. — 1 липня. / Електронний ресурс: <https://www.mdr.de/zeitreise/ddr/fkk-in-der-ddr-im-osten100.html>, відвідано 3.04.2020
2. *Дик В., Евдокимова О.* Психология памяти, или почему восточные немцы с теплом вспоминают о ГДР // Deutsche Welle. — 2014. — 30 жовтня / Електронний ресурс: <https://www.dw.com/ru/психология-памяти-или-почему-восточные-немцы-с-теплом-вспоминают-о-гдр/a-18027142>, відвідано 18.03.2020
3. *Dippel C.* Debatte um Erinnerung an SED-Diktatur Publikation zur Sabrow-Kommission // Potsdamer Neueste Nachrichten. — 2007. — 11 квітня / Електронний ресурс: <https://www.pnn.de/wissenschaft/debatte-um-erinnerung-an-sed-diktatur-publikation-zur-sabrow-kommission/22457766.html>, відвідано 14.04.2020
4. *Fulbrook M.* Kein ganz normales DDR-Leben // Deutschlandfunk. — 2019. — 26 травня / Електронний ресурс: https://www.deutschlandfunk.de/generationen-diktatur-und-alltag-kein-ganz-normales-ddr.1184.de.html?dram:article_id=445259, відвідано 05.03.2020
5. *Gook B.* Die Privatisierung Ostdeutschlands: Wiedervereinigung und Immobilienpolitik // EX-EMBASSY. — 2018. — 31 серпня / Електронний ресурс: <https://ex-embassy.com/de/commissioned-texts/ben-gook/>, відвідано 15.04.2020
6. *Lange K.* Postmoderne-Diskurs und «Ostalgie» im Kino –Studie zu den Filmen Sonnenallee und Good by, Lenin! // Kulturation. — 2005. — січень / Електронний ресурс: http://www.kulturation.de/ki_1_thema.php?id=92, відвідано 23.05.2020

7. *Metzger S.* Are movies a good way to learn history? // The Conversation. — 2017. — 17 травня / Електронний ресурс: <https://theconversation.com/are-movies-a-good-way-to-learn-history-75976>, відвідано 20.04.2020
8. *Münch U.* 1990: Grundgesetz oder neue Verfassung? // Bundeszentrale für politische Bildung. — 2018. — 1 жовтня / Електронний ресурс <https://www.bpb.de/geschichte/deutsche-einheit/deutsche-teilung-deutsche-einheit/43813/die-frage-nach-der-verfassung>, відвідано 14.04.2020
9. *Neubert E.* Manfred Stolpe: Vom IM-«Sekretär» zum Ministerpräsidenten // Die Tagespost. — 2020. — 3 січня / Електронний ресурс: <https://www.die-tagespost.de/politik/aktuell/Manfred-Stolpe-Vom-IM-Sekretaer-zum-Ministerpraesidenten;art315,204371>, відвідано 10.05.2020

Додатки

Додаток 1

Загальнонімецьке святкування возз'єднання біля Рейхстагу.

Німеччина, Берлін, 3 жовтня 1990

Джерело: Erinnerungen an den 3. Oktober 1990 // Der Tagesspiegel. – 2014. – 3 жовтня / Електронний ресурс: <https://www.tagesspiegel.de/berlin/tag-der-deutschen-einheit-erinnerungen-an-den-3-oktober-1990/10790900.html>, відвідано 03.04.2020

Протестувальники вийшли на мітинги вимагаючи введення західної марки і отримання доступу до західних товарів у НДР.

Протести у Ляйпцигу, 1990 рік.

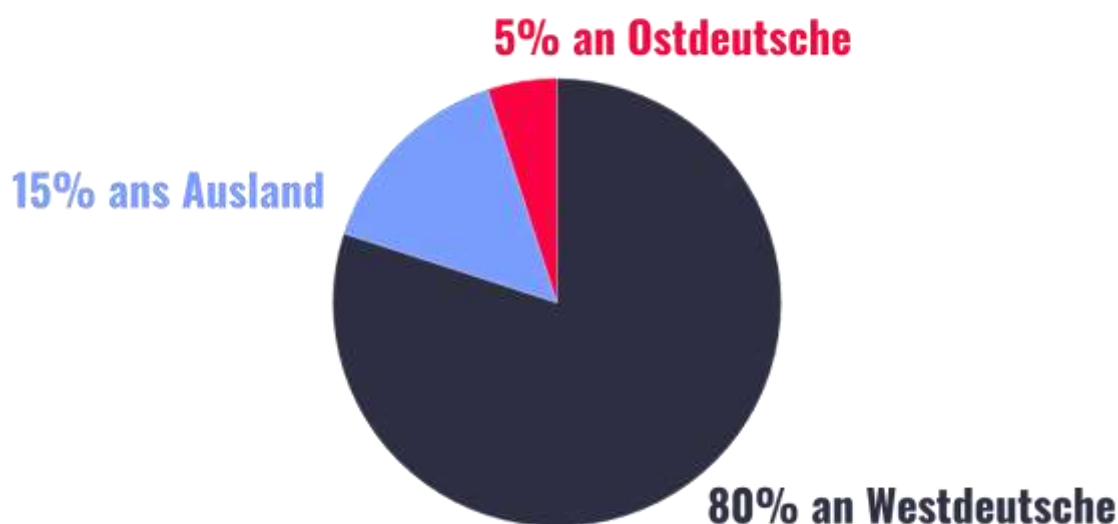
Напис: «Якщо до нас прийде західна марка, ми залишимось, якщо ні — рушимо до неї»

Джерело: Wirtschaftsweise warnten vor der D-Mark für die DDR // Welt. — 2015. — 18 травня / Електронний ресурс:

<https://www.welt.de/wirtschaft/article141059079/Wirtschaftsweise-warnten-vor-der-D-Mark-fuer-die-DDR.html>, відвідано 16.05.2020

Діаграма, як зображує хто і скільки відсотків державних підприємств
НДР отримав після об'єднання Німеччини

An wen die Treuhand die Betriebe der DDR verkauft hat

Made with klogam

Напис: «Кому Тройханд продавал підприємства НДР. 15% — іноземцям; 80% — західним німцям; 5% — східним німцям».

Джерело: Treuhand. Іконографіка: Bent Freiwald. Взято з: *Gesellmann C. Die Treuhand, verständlich erklärt* // Krautreporter. — 2019. — 13 серпня /

Електронний ресурс: <https://krautreporter.de/3018-die-treuhand-verstandlich-erklart>, відвідано 15.05.2020

Маскультурні символи остальгії

1 – Східнонімецький автомобіль «Трабант»

2 – «Світлофорний чоловічок» (нім. Ampelmännchen)

3 – «Пісочний чоловічок» (нім. Sandmännchen)

Джерело:

1 – Osnabrück: Die Pappenheimer räppeln den Trabi auf // Neue Osnabrücker Zeitung. — 2011. — 29 квітня / Електронний ресурс: <https://www.noz.de/lokales/osnabrueck/artikel/163178/osnabrueck-die-pappenheimer-rappeln-den-trabi-auf#gallery&0&3&163178>, відвідано 16.04.2020

2 – Berlin's Ampelmännchen, symbol of «Ostalgie », is objectively superior to the competition // Dangerous minds. — 2013. — 21 серпня / Електронний ресурс: https://dangerousminds.net/comments/berlins_ampelmaennchen_symbol_of_ostalgie_is_objectively_superior, відвідано 16.04.2020

3 – Unserer Sandmännchen: der schönste Abendgruß unseres Lebens // Amiga. — 2015. — 18 листопада / Електронний ресурс: <https://www.amiga-schallplatten.de/unser-sandmaennchen-der-schoenste-abendgruss-unseres-lebens/>, відвідано 16.04.2020

**Східнонімецький еквівалент «Кока-коли», який був популярний за часів
остальгії**

Джерело: Архів Райнера Гріса. Взято з: *Абе Т. Остальгия. Опыт восточных немцев после объединения Германии.* / Пер. с нем. М. Голубовская — Москва, 2017. — С. 58.

Репрезентація східнонімецького минулого в музеї історії НДР

1 – Реконструкція вигляду дитячого садочка, як втілення публічного життя громадян НДР в музейній експозиції.

2 – Представлення приватного життя громадян НДР на прикладі дачі (нім. Datscha).

3 – Кімната робітника Міністерства держбезпеки, яка символізує присутність держави й ідеології в повсякденному житті громадян.

Джерело: усі фотографії були зроблені нами під час відвідування музею НДР. Берлін, 26 липня 2019 р.